

A Critical Edition of Rabbi David Kimhi's
Commentary to Psalms 73-78

Arnold Jay Magid

Thesis submitted in partial fulfillment
of the requirements for Ordination

Hebrew Union College -
Jewish Institute of Religion
1975

Referee, Prof. Werner Weinberg

DIGEST

The main objective of this study was the preparation of a critical edition of Rabbi David ben Joseph Kimḥi's commentary to Psalms 73-78. These six psalms are found in Kimḥi's commentary to the Third Book of Psalms which has never before been critically edited. Seven manuscripts, from the Bodleian Library of Oxford, the British Museum, and the Vatican, as well as two incunabula and five early printed editions of Kimḥi's commentary were consulted initially in determining their usefulness to this work. Four manuscripts, an incunabulum and two editions were ultimately chosen for the basis of the critical edition.

David Kimḥi (1160?-1235?) was born in Narbonne, France during the flowering of Provençal Jewish history. The autonomy of the Narbonne Jewish community, initiated by Charlemagne the Great, plus an atmosphere of religious freedom, characterized by the heretical Albigensian sect, contributed to Kimḥi's concept of exegesis, philology and polemics.

David Kimḥi was able to synthesize the three exegetical traditions of Northern France, Provence and Spain into one simple and lucid style, which are reflected in

his commentary to Psalms. Kimḥi reflects a background in numerous medieval works, but he was especially influenced by Maimonides whom Kimḥi was to later defend in an early 13th century controversy over The Guide For the Perplexed. Kimḥi's death signaled the beginning of the decline of Provençal Jewry.

TABLE OF CONTENTS

CHAPTER	PAGE
Acknowledgements	iii
Introduction	v
1. Provençal Jewry: Some Historical and Cultural Considerations	1
2. David Kimḥi: His Life and Times	9
3. Description of Source Texts	21
4. A Critical Edition of the Commentary to Psalms 73-78	47
APPENDICES	
I. General Jewish-Christian Relationships: A Chronological Listing of Major Events	134
II. Jewish-Christian Relationships in Narbonne during the Life of David Kimḥi.	136
III. Some Problems in Dating the Psalm Commentary.	139
BIBLIOGRAPHY	141

ACKNOWLEDGMENTS

There are numerous people I wish to thank, all of whom provided great service to me in the preparation of this thesis. To the staff of the Klau Library of the Hebrew Union College, I offer my sincere gratitude and appreciation, especially to Mr. Herbert Zafren, Librarian, who graciously approved the purchase of various microfilms from the British Museum and the Bodleian Library at Oxford. And to Carole Weiner, Pat Gordon, Marion Schild, Judith Miller and Bill Restemeyer who helped me immeasurably in finding books and sources.

A special debt of thanks goes to Dr. I. O. Lehman, Curator of Manuscripts, for countless hours of discussion on the intricacies of scientific research. Dr. Lehman introduced me to new ideas and new materials, all the while listening patiently to my own tentative reflections. I appreciate his scholarship and knowledge.

To Dr. Werner Weinberg, my advisor, who first introduced me to David Kimḥi. He encouraged and bolstered me throughout the writing of this work making numerous corrections and suggestions. Great thanks are due my typists, Alvena Stanfield, and especially Darryl Rotman, who laboriously typed the Hebrew text.

Finally, my deepest appreciation and thanks to my wife and closest friend, Lee. She spent many hours proof-reading, typing drafts and encouraging me with never so much as a single note of irritation, even when I deserved it.

AJM

INTRODUCTION

Since my initial exposure to the writings of Rashi, I have been fascinated by medieval commentaries and the medieval milieu, in general. Like most beginning students of exegesis, I was initially introduced to the Torah commentaries of Rambam, Ibn Ezra and Sforno. The most preeminent commentator to the Prophets and Writings, however, was Rabbi David ben Joseph Kimḥi, also known as Radak.

In investigating the life of David Kimḥi, I was struck by the great breadth of his interests. No major area of Jewish scholarship was foreign to him. Kimḥi was comfortable in grammar, philosophy, and exegesis, as well as polemics. This latter area astonished me for I had not been aware of any anti-Christian comments found in Jewish Biblical commentaries.

David Kimḥi became more and more interesting to me, especially when I found out that his commentary to Psalms was printed (1477) before a simple text of Psalms was available in printed form (1480). After I discovered that Kimḥi's major polemical statements were found in the Psalms commentary, I resolved to look into that as a possible thesis topic.

When I saw that there existed critical editions of Kimḥi's commentary to the First, Second and Fifth Book of

Psalms, my initial intent was to critically edit the commentary by Kimḥi to the Third Book of Psalms. The work proved to be very demanding and time-consuming. Consequently I present here an edition that only reflects Kimḥi's commentary to Psalms 73-78. My hope is to finish the entire project in the future.

CHAPTER ONE
PROVENÇAL JEWRY: SOME HISTORICAL AND
CULTURAL CONSIDERATIONS

As early as 471 C.E., Jews lived in the city of Narbonne, situated in the Provençal region of Southern France. Narbonne was also the home of Rabbi David ben Joseph Kimḥi (1160?-1235?).¹ The region of Provence was a great trade center and attracted all manner of merchants and peoples. Apparently there were very few problems for Provençal Jewry until the late sixth century C.E., when the Council of Narbonne forbade the observance of the Shabbat, and ruled, further, that the Jews must observe Christian festivals.² The Jews were likewise forbidden to say prayers for the dead.³

It can be assumed that these restrictions, aimed at converting Jews to Christianity, had little effect on the Jewish community. They continued to practice their Judaism and were expelled from Narbonne by King Wamba in 672 C.E.⁴ One hundred years later, the Jews returned to Narbonne under the protection of the great Charlemagne, himself. As a

1. Blumenkranz, "Narbonne," p. 827.

2. Katz, Visigothic and Frankish, p. 59.

3. Ibid., p. 71.

4. Ibid., p. 17.

reward for Jewish participation in the capture of Narbonne, Charlemagne granted them one-third of the town and the right to live under a "Jewish King."⁵

Abraham Zacuto (c. 1504) recorded in his book *ספר יוחי* the legend of Rabbi Machir, the king, or nasi, of Narbonne. Machir was brought from Babylonia by Charlemagne to help educate the Jews, and he was given complete control of the Narbonne Jewish community.⁶

The Jews also enjoyed "hereditary allodial tenure, and [were] exempt from high taxation in the town and its environs." They were also allowed to have Christian slaves,⁷ which suggests the development of an extraordinary relationship between Jew and Christian, often to the dismay of the Church. In 826 C.E., Abogard, archbishop of Lyons, wrote to Nibridius, bishop of Narbonne, "recommending that he sever the social relations of his people with the Jews."⁸ However, the positive attitude towards the Jews of Narbonne was to be reflected as the rule, rather than the exception for the next five hundred years.

Provençal Jewry flourished. The study of Judaica qua Judaica was evident in the great Talmudic traditions of the

5. Ibid., p. 159.

6. Ibid., p. 160.

7. Ibid., p. 94.

8. Ibid., pp. 38-39.

eleventh and twelfth centuries. Many advances in methodology and practice led to an independent Provençal tradition in study and exegesis. Perhaps the leading exponent of the Provençal tradition was Moses Ha-Darshan who lived in the mid-eleventh century. He was called Ha-Darshan ("the expounder") as he emphasized the use of the derash ("derived") style in his exegesis. As president of the academy in Narbonne, his influence was very broad indeed.⁹

After the death of Moses Ha-Darshan, Narbonne continued to grow in importance and significance as a bastion of Jewish scholarship and religious toleration. The idea of camaraderie for Jews, as community members, is reflected in the fact that the Jews were protected by the Viscount of Narbonne against Crusaders in 1063 on their way to Saracen Spain. Pope Alexander II lauded the viscount for his actions and also recognized the importance of the Jews as a source of communal monies.¹⁰

The Jews of Provence enjoyed unprecedented freedom. Yet, their coreligionists a few miles to the south, in Northern Spain, were not as fortunate. Countless numbers of Jews, all sharing the memory of the Golden Age in Spain, now streamed across the Pyrenees into Provence, victims of the Almohade persecutions. As these Arabic speaking refugees took up residence in the Provençal towns and villages, little could they realize

9. Schloessinger, "Moses Ha-Darshan," pp. 64-65.

10. Parkes, The Jew in the Medieval Community, p. 58.

that their arrival was to herald a new period of learning in the fields of philosophy, philology and science, the likes of which had never been seen in France. With these emigrés came the Arabic scholarship and secular learning which served as catalysts for new thoughts and ideas. Philosophic and extra-Talmudic studies were now to occupy the minds of students of Judaica, who normally had concentrated on traditional learning. The most important facilitators of this change came from two Spanish families, the Tibbons and the Kimḥis.

Joseph Kimḥi (1105?-1170?) fled from Spain around the year 1148 and settled in Narbonne. His knowledge of Hebrew allowed him to pioneer in translation of philosophical literature from Arabic to Hebrew (e.g., Duties of the Heart by Bahya ibn Pakuda). He was also a grammarian and wrote Sefer Ha-Zikaron ("Book of Remembrance") as well as Sefer Ha-Galui ("Book of Revelation"). These grammatical works "made a number of innovations in the presentation of the vowel system and in the theory of the verb which were widely accepted until modern times."¹¹ Joseph Kimḥi's other accomplishments include commentaries to the Torah, Proverbs, Job, and Song of Songs, as well as the polemical treatise, Sefer Ha-Brit ("Book of the Covenant"), which was written as a handbook on the art of debating religious questions with Christians.

11. Talmage, The Book of the Covenant, p. 10.

The career and life of Judah ben Saul ibn Tibbon (1120-1190?) almost paralleled that of Joseph Kimḥi. Ibn Tibbon also came from Spain and settled in the Provençal city of Lunel. He, too, was a translator of Arabic works. In fact, his translation of Pakuda's Duties of the Heart was considered superior to and eclipsed the translation already done by Joseph Kimḥi.¹² The most important contribution of both men, however, was to be their sons. Samuel ben Judah ibn Tibbon (1150-1230) translated Maimonides' Guide For the Perplexed. David ben Joseph Kimḥi was a grammarian, philosopher, polemicist, and exegete. (About David's elder brother, Moses, see below, p. 9).

Another major source of Spanish influence on Provençal Jewry was the wandering scholar Abraham ben Meir ibn Ezra (1092?-1167). Over a period of approximately five years, Ibn Ezra was a visitor to the communities of Béziers, Lunel and Narbonne. He brought to Provence a finely honed sense of exoteric and esoteric levels of exegesis based primarily on the literal peshat and philosophical rationalism respectively. Combined with a penchant for grammatical analysis, peshat and rationalism were the three basic elements of interest in the academies of Northern Spain.

The primary influence in the use of peshat for Biblical exegesis was Saadia Gaon. His comprehension of the text was tempered by rationalism in which he took "a general

12. "Judah ben Saul Ibn Tibbon," pp. 544-545.

13. McCurdy, "Bible, Exegesis," p. 170.

view of the content, the whole chapter, the whole book and explain[ed] their interrelations."¹⁴ He also made use of the authorities of Scripture and Tradition.

Saadia likewise wrote in the field of philology, but was superceded by a great many men who also influenced Joseph and David Kimḥi. Among the better known names were Abulwalid ibn Janah, Menahem ben Saruḳ, Danush ibn Lapraṭ, and Judah ben David Hayyuj. David Kimḥi named all of these grammarians in his commentaries.¹⁵ He likewise named in Psalm 77 Moses ibn Gikatilla, a philologist who sought to rationally explain Biblical miracles and wrote a commentary to Psalms.¹⁶

In the area of philosophy, the rationalist principles of Greece were expounded by many men learned in Plato, Aristotle and neo-platonism. The most famous of these scholars were Maimonides, Solomon ibn Gabirol, Judah Ha-Levi and Isaac Israeli. David Kimḥi's works shows familiarity with all of them.¹⁷

To the north of Provence another school of Jewish thought was developing in the eleventh century. The leading exponent of this Franco-German tradition was Rabbi Solomon ben Isaac (1040-1105), known better by the acronym Rashi.

14. Ibid., p. 166.

15. Cohen, Hosea, pp. xx-xxv.

16. McCurdy, "Bible, Exegesis," p. 167.

17. Cohen, Hosea, pp. xx-xxv.

Rashi sought a middle road between the exegesis of the simple peshat and the derived derash. In Jewish tradition, Rashi is the commentator par excellence, for not only did he write a commentary to the entire Bible, but to the entire Talmud, as well. Sadly, Jewish scholarship was again tempered with disaster, for the Jewish communities of Worms, Speyer, Treves, Neuse, and Cologne were brutally destroyed by the peasants and soldiers of the first Crusade in 1096 C.E. Yet Rashi's tradition was studied and perpetuated, especially by his grandsons Samuel ben Meir (Rashbam, 1085-1174) and Jacob ben Meir (Rabennu Tam, 1100-1171).

Provence, as the land bridge between Northern Spain and Franco-German Jewries, seemed to enjoy the best of many worlds. The cultivation of old ideas, without any reticence to examine new ones, was the general rule of the day. "Jewish prosperity went hand in hand with the intellectual emancipation not merely for Jews alone, but for all members of the larger community."¹⁸ Jews and non-Jews alike shared in a great cultural life, reflecting their good fortune in trade, commerce, literature, education and the arts. A controversial new idea was likewise reflected in the rise of the Christian dualist movement centering around the city of Albi in Southern France, a mere seventy-five miles from Narbonne. From Albi comes the name Albigensian. The rise of Christian heresy

18. Newman, Jewish Influence, p. 136.

signaled a rise in Jewish self-consciousness and independence. The attacks against the established Roman Catholic Church by the Albigensian separatists influenced Jewish polemics like Joseph Kimḥi's Book of the Covenant. It likewise encouraged David Kimḥi to include anti-Christian remarks in his commentaries.

The prominence of Provençal Jewry is clearly described in the travel diary of Benjamin of Tudela who visited the towns of Béziers, Lunel and Narbonne around the year 1160 C.E. He says of Narbonne:

It is a city pre-eminent for learning; thence the Torah goes forth to all countries. Sages and great illustrious men abide here. At their head is R. Kalonymos, the son of the great and illustrious R. Todros of the seed of David, whose pedigree is established. He possesses herediments and lands given him by the ruler of the city, of which no man can forcibly dispossess him. . . . At the present day 300 Jews are there.¹⁹

Among those Jews was the family of Rabbi Joseph Kimḥi.

19. Adler, The Itinerary, pp. 2-3.

CHAPTER TWO

DAVID KIMḤI: HIS LIFE AND TIMES

David ben Joseph Kimḥi could probably be considered a prodigy. When Kimḥi was still very young, his father died, leaving Kimḥi to be educated by his elder brother, Moses, a noted grammarian and commentator in his own right. Studying Talmud, Kimḥi soon graduated from his brother's teachings and studied on his own. As reflected in the numerous citations which are scattered throughout all his works, Kimḥi must have been a voracious reader. In "reconciling the traditional opinions and interpretations which were current in Northern France, with the scientific views which had gained a foothold in Spain,"²⁰ as well as the independent Provençal tradition of Moses Ha-Darshan, Kimḥi had no equal.

Kimḥi was heavily influenced by his father, and chose to write in the same categories of philology, philosophy, polemics and commentaries, all of which were interrelated. We know very little about Kimḥi's life and family. Nothing is mentioned of his mother, for instance, nor of his specific position in the Narbonne Jewish community. Yet, we do know that he was highly respected in Provence by the fact that he was chosen as the representative for the pro-Maimunist forces

20. Finkelstein, Isaiah, p. xviii.

in the early thirteenth century debate on the Guide For the Perplexed (see pages 19-20). David Kimḥi, however, understood himself in simple honest terms. "There is no Rabbi," he wrote, "in Spain or France who is more observant of Talmudic laws, severe or lenient, than I."²¹

Kimḥi was highly thorough and methodical in presenting his exegesis. Like Saadia, he had great interest in the context of the Biblical verses. The question of how each verse related to each other, as well as its relationship to a particular book and the entire Bible, was of utmost concern to Kimḥi.²²

This sense of accuracy and correctness is likewise reflected in Kimḥi's attempts at establishing the authority of the Masoretic text. Kimḥi reconstructed a reason for the problem of qeri-ketiv and records it in the latter part of his introduction to his commentary on Prophets. According to Kimḥi, a great confusion in texts took place in the Babylonian exile. This loss of tradition led to further indecision on the part of the members of the Great Synagogue in determining the correct text. Therefore, a majority of the members ruled for the ketiv (written form) and the minority's qeri (oral form) variant was placed in the margin. Kimḥi is very careful in assessing what exactly is the qeri or the ketiv and often relies on the Targum to clarify his answer. Although very

21. Twersky, Rabad, p. 23, n. 13.

22. See Psalm 78 and its relation to Exodus 11.

little use was made of the Targum in the commentary to Psalms, Cohen says that three-fifths of the 197 verses in Hosea are explained by Kimḥi's use of the Targum.²³

Kimḥi was also a pioneer in realizing that there often is a parallel structure in Scriptural verses. This phenomenon is very pronounced in the book of Psalms. Kimḥi denotes these repetitions with the phrase שונוח במלות הענין ("the meaning is repeated in different words"). Examples of this peculiarity are scattered throughout the Hebrew part of this edition (e.g., Psalm 78:53).

Although Kimḥi emphasizes the simple peshat exegesis, he was heavily influenced by the more elaborate methodology which derived the meaning of the text. Therefore, Rabbinic literature, especially Midrash, is frequently used in Kimḥi's commentary. Very often, he will dutifully quote the source of the derash only to reject it later (e.g., Psalm 78:53). That the Midrash is quoted at all when Kimḥi believes the tradition to be wrong is indicative of his grounding in the Provençal school's emphasis on the derash. Interestingly, no mention is made of Rashi in the commentary to Psalms 73-78. Apparently this is characteristic of the entire Book of Psalms.²⁴

There is little doubt that Kimḥi is more partisan to the Spanish tradition of exegesis. After all, he was initially

23. Cohen, Hosea, p. xxx.

24. Ibid., p. xxv.

influenced by his father, a native of Spain. This paternal teaching is mirrored by the countless number of references in the Psalm commentary to אדוני אבי ז"ל ("my master, my father, may his memory be a blessing"). The Spanish school of exegesis held that reason and grammar were the major factors in establishing the simple and correct meaning of the text. Consequently, the rationalism of Ibn Ezra and Maimonides are core ingredients in Kimḥi's commentaries. He especially preferred to parallel the theories of Maimonides and defended the great philosopher even in the last days of his own life.

Kimḥi, however, "was acquainted with every major rationalist work from the geonic period on."²⁵ Although he did not know Arabic fluently, Kimḥi had access to many Hebrew translations of Arabic philosophical works. He seems to have no single recorded philosophical system and was content to scatter his thoughts on philosophy throughout his commentaries. Apparently, Kimḥi hoped that by injecting an infrequent philosophical comment in his text, he could demonstrate the relevance of philosophy and Biblical study.

Kimḥi wanted to introduce the public to the study of philosophy, not overwhelm them with it. His introduction to

25. Talmage, "Rationalist Tradition," p. 179. This article is the most complete philosophic study of Kimḥi that is currently available. It deals with the areas of knowledge, providence, miracles, reward and punishment, etc. While these areas of Kimḥi's thought are of interest in presenting as complete a picture of Kimḥi as possible, they are not necessarily germane to the present study.

Joshua seems to bear this out. One should not study philosophy first, said Kimḥi, because it will influence and color all your later studies of the Bible. By studying philosophy first, one will, for example, unequivocally deny miracles, as well as the commandments and Torah even though they are indeed based on reason. Studying Bible and then philosophy, therefore, will keep one from becoming confused. However, this is not an original idea with Kimḥi, but stemmed from his study of Maimonides.

Kimḥi likewise agreed with Maimonides that there was a deeper esoteric level to the Scriptures, but little is evident to substantiate that belief except for two very small and specifically esoteric commentaries. Kimḥi's thoughts on the first six days of Creation are reflected in Ma'aseh Bereshit ("Mystery of Creation") and his analysis of the first chapter in Ezekiel is found in Ma'aseh Merkavah ("Mystery of the Chariot"). "Kimḥi was a pioneer in the field of Maimonidean type of philosophical exegesis, and his critics may have held him somewhat responsible for later activity in this area."²⁶

Of significant philosophical interest to this study of Kimḥi's commentary to the Psalms is his introduction to that book, for it is there that Kimḥi discusses his concept of prophecy. Kimḥi begins on a very traditional pedagogic basis. We are informed that the psalms were written by King David

26. Ibid., p. 215.

with the aid of ten men whose names are found at the beginning of various psalms. These men are as follows: Adam, Melchizedek, Abraham, Asaph,²⁷ Heman, Yeduthun, Moses, and the three sons of Korah, Assir, Elkanah, and Abiasaph. Likewise, Kimḥi continues that David compiled all of the psalms and then divided them into five books, corresponding to the five books of Moses.

At this point in the introduction, Kimḥi adds the dimension of philosophy, in particular he speculates on the different levels of prophecy. Although his idea is not completely clear, Kimḥi apparently draws a

distinction between inspired prophecy and inspiration . . . [this distinction] rests upon the view that the prophets received divine communications immediately in a supranormal manner, while other inspired writers had their natural faculties- which were fully employed- quickened by the divine spirit.²⁸

Daniel, for instance, had revelations but not on the level of Ezekiel or Isaiah. Consequently, the book of Daniel is not in the Prophets, rather it is found in the Writings, as is Psalms.

After this philosophical digression, Kimḥi becomes the teacher again and points out various themes prevalent in the psalms. He concludes with the statement that he does not know the meanings of neqinot ("stringed instruments"), mizmorim ("psalms") or shirim ("songs"), which appear in prefatory phrases to many psalms. Kimḥi does allow that the sages have

27. Asaph is the only one mentioned in this study of Psalms 73-78.

28. Finch, First Book of Psalms, pp. 2-3, n. 12.

given these phrases meanings, as recorded in the Talmud, but further explanation is needed.

Because of the writings of his father and his brother, Kimḥi was fascinated by the study of grammar. The grammatical structure of Hebrew had been studied and discussed for at least two centuries in the academies of Spanish Jewry. Kimḥi added very little to the scientific analysis of Hebrew, yet his grammatical work, Michlol ("Completion") became the most widely used of all Hebrew grammars. The reason for its popularity rests on the fact that Kimḥi compiled, arranged, and edited all the available Hebrew grammar texts and incorporated them into one lucid work.

The Michlol was divided into two parts, Helek Ha-Dikduk ("the grammar section") and Helek Ha-Inyan ("the meaning section").²⁹ The latter work was an alphabetical index of Hebrew roots, their meaning and usage. Modern studies tend to view Kimḥi's work as two distinct books, rather than a composite work of two parts. The grammatical section has come to be known as Michlol, while Helek Ha-Inyan is now called Sefer Ha-Shorashim ("The Book of Roots").

Kimḥi's systematic approach greatly appealed to medieval Hebraists, both Christian and Jewish. Perhaps the most famous student of Kimḥi's writings was the German-Jewish scholar and editor, Elijah Levita (1469-1549).³⁰ Kimḥi's

29. Talmage, "David Kimḥi," p. 1003.

30. Weinberg, "Elijah Levita," p. 107.

grammar also influenced Christian scholars in particular Reuchlin, Pagininus, and Sebastian Muenster as seen in their various Latin translations of the Bible and Hebrew grammar texts.³¹ Others have suggested Kimḥi's influence on the 1400 Persian translation of the Bible,³² as well as the 1560 Geneva English translation and the King James Authorized Version of 1611.³³

Although respected for his erudition in exegesis and grammar, Kimḥi gained great notoriety, posthumously, for the use he made of polemics in his writings. This is especially evident in his commentary to Psalms,³⁴ although very little new was added by Kimḥi in the area of polemics that had not been discussed previously in his father's tractate Sefer Ha-Brit. The great freedom which accompanied the Albigensian period in Provence allowed the Kimḥis to indulge in anti-Christian statements which, in general, attempted to prove the eternality of the Jewish covenant with God. Their comments sought to counteract the widely held Christian belief that they were the new "Israel" and they had overcome all Jewish claims to that coveted title.

31. Talmage, "David Kimḥi," p. 1003.

32. Margolis, Bible Translations, p. 61.

33. Goldberg, "Joshua," p. v.

34. Polemics appear in Psalms 2:7, 7:8, 15:5, 19:10, 21:1, 27 end, 45 end, 72 end, 110 end, and 119:129, 152, 160.

Generally speaking, Christian exegesis was based on the idea that only the allegorical spiritual interpretation of the Bible was significant. Jewish exegesis held that both the spiritual (ruhanit) and the literal (gufanit) interpretations are of equal value. Kimḥi tends to use more literal interpretation, perhaps because it could be used easier to combat Christian polemics.³⁵

The latter part of the fifteenth century saw a rise in Christian attempts to censor Rabbinical texts. Apparently, a formal censorship structure was not established until the sixteenth and seventeenth centuries. This is borne out by following the development of printed editions of Kimḥi's commentary to Psalms. For instance, all of Kimḥi's polemical material is included within the general commentary in the incunabula editions of 1477 (Italy) and 1487 (Naples). However, the 1522 Salonica edition contains only about one-half of Kimḥi's polemics. This reflects an attempt by Jewish printers to edit their own works and thus avoid censorship or confiscation of their books by Christian authorities.³⁶

By 1541, Paulus Fagius, a Christian Hebraist, printed an edition of Kimḥi to Psalms in which the longest of Kimḥi's polemical remarks were completely deleted from the commentary.

35. Rosenthal, "Anti-Christian Polemic," p. 117. Talmage's article "Rabbi David Kimhi as Polemicist" is an extremely complete discussion of this subject.

36. Sonne, Expurgation.

The deletions, however, were compiled together as a separate appendix in the back of the edition under the title "These are the answers R. David Kimḥi made to the Christians on certain psalms. . .". Twenty years later, there is no evidence of polemical statements found in the Cremona edition, nor in the 1566 Venice edition. Kimḥi's polemical material was later published under the name Teshuvot Le-Notzrim ("Answers to the Christians") in Rabbi Lipmann of Mühlhausen's Sefer Nitsahon ("Book of Victory") which was issued in Altdorf, 1644.

The Christian authorities officially sanctioned the censorship of Kimḥi, among many others, in the Mantua Commission's Index of 1581. In this index were forbidden the "Commentaries of R. Solomon [Rashi] and Chimi [Kimḥi] and Rabbi Hierosolymitano [a tenth century grammarian] to the Old Testament, both the Hebrew and Latin translation of Conrad Pellican and Paul Fagius, heretics. . . ." ³⁷ This same phrasing appears in the Index of Pope Sixtus V (March, 1589) ³⁸ and the Index of Pope Clement (1595-96). ³⁹ The specifics of exactly what was to be censored were detailed by verses and phrases in the Index, which was referred to as Sefer Ha-Zikuk ("The Book of Purification"). ⁴⁰

37. Popper, Censorship, p. 65.

38. Ibid., p. 69.

39. Ibid., p. 90.

40. See MS Assemanus 273 of the Vatican collection, folios 66-68. Listed also are Michlol, according to the Constantinople edition and Sefer Ha-Shorashim.

Kimḥi also wrote a small tractate called Et Sofer ("Scribe's Pen") which dealt with specific rules for copying a Torah. Additional works, including the polemical Vikuah Ha-Radak ("The Disputation of Rabbi David Kimḥi")⁴¹ and commentaries to The Guide For the Perplexed and the book of Ruth have been incorrectly ascribed to him.⁴²

In the year 1232, David Kimḥi was approximately seventy-two years old. He was most likely a well-respected leader in Narbonne, as well as all of Provence. That fateful year found the elderly Kimḥi embroiled in a controversy over the works of Maimonides, in particular, The Guide For the Perplexed. Maimonides' philosophically-based understanding of God and Torah was challenged by anti-rationalist traditionalist forces led by Rabbi Solomon ben Abraham of Montpellier. Together with the noted scholars Abraham ben David (Rabad) of Posquières and Judah ben Joseph Alfachar of Toledo, Rabbi Solomon placed a ban on the reading of Maimonides. He also took the unprecedented step of requesting the Dominican and Franciscan Brothers to help him find and burn Maimonides' works.

David Kimḥi and Samuel ibn Tibbon rallied to the support of Maimonides. Kimḥi chose to represent the pro-Maimunist

41. Talmage, "Polemical Treatise," p. 337.

42. Finkelstein, Isaiah, p. xx, n. 3.

43. Newman, Jewish Influence, pp. 317-318.

group and began a long journey to Toledo in an attempt to win the support of Judah Alfachar. The depth and intensity of Solomon and Rabad's feelings must have been very great for Kimḥi to go all the way to Toledo when Posqueières and Montpellier were so close to Narbonne.

Kimḥi fell ill along the way and had to recuperate in the town of Avila. From there, he began a series of letters to Judah Alfachar. These letters have been collected in Kovets Teshuvot Ha-Rambam ("A Collection of Responses on Maimonides"). Apparently Kimḥi was not prepared for the vituperative reaction of Judah Alfachar, either. Kimḥi defends himself and others of the pro-Maimunist movement with pious statements, for example

Our house is wide open to every wayfarer and person seeking rest. We weary ourselves in the study of Torah day and night, supporting the poor unostentatiously, do righteousness at all times, furnish books for needy children of the poor, and provide teacher's salaries for study of Scripture and Talmud.⁴⁴

Unfortunately, Judah Alfachar could not be swayed. Kimḥi lived to see the burning of Maimonides' works in December 1233,⁴⁵ and he died shortly afterwards, 1235(?), in either Avila or Narbonne. His death signaled the beginning of the decline of the influential Jewish community of Narbonne.

44. Twersky, Rabad, p. 23, n. 13.

45. Newman, Jewish Influence, pp. 317-318.

CHAPTER THREE
DESCRIPTION OF SOURCE TEXTS

Introduction

Through the good offices of Mr. Herbert Zafren, Librarian of the Hebrew Union College, I was given the opportunity to examine microfilms of six manuscripts from the Bodleian Library at Oxford and the British Museum. The Hebrew Union College already had numerous editions of the Kimḥi Commentary to Psalms in its collection, including the microfilmed manuscript collection of the Vatican.

I chose seven manuscripts and seven editions to examine for the first psalm, Psalm 73. This proved to be an invaluable study as I was able to rule out four editions and three manuscripts due to significant deletions, scribal carelessness, and incoherence.

For the purposes of this work, the following editions and manuscripts, whose designation in the variant apparatus is noted in parentheses, were studied:

Editions	Italy 1477 (B)
	Venice 1518 (V)
	Isny 1541 (I)
Manuscripts	MS. Neubauer 324 = Can. Or. 68 (C)
	MS. Neubauer 105 = Mich. 381 (M)
	MS. Neubauer 106 = Mich. 467, 468 (F)
	MS. British Museum 205 = Or. 1489 (R)

The description of all the editions and manuscripts used for the initial study of Psalm 73 and for the complete study of Psalms 73-78 follows below.

Source Descriptions

1477 Italy Edition

The 1477 Italy Edition is the earliest incunabulum of David Kimḥi's Commentary to Psalms. In fact, its publication even predates the first printing of a simple Psalm text. One would assume that David Kimḥi's commentary was in greater demand than the usual Psalm text without commentaries which was readily available in manuscript form.

This edition has no frontispiece and begins on folio eleven with Psalm Nine. There are many repaired lacunae in the text whose upper outside corners have darkened from wear. Numerous errors and deletions have been noted and corrected by handwritten marginal comments of an anonymous scribe or owners.

Moses Marx has pointed out that the text is a square type of German character without vocalization or musical accents. He adds that the commentary is in Northern Italian cursive characters. Marx poses the theory that this incunabulum might indeed be from Bologna as "the types used here for the commentary were used five years later in the next part of

the Bible to be printed, the Pentateuch, Bologna, 1482. . . ."⁴⁶

He then proceeds to reject this argument for lack of hard proof. I agree with Marx, but for a different reason. It is quickly obvious that the 1477 and 1487 incunabula simply do not use the same type "founts." There are clear differences in at least six letters (א, ב, ג, ד, ו, ה).

I am further inclined to reject Marx's identification of the script types in favor of the suggestion of Dr. I. O. Lehman, Curator of Manuscripts at the Hebrew Union College. He has identified the Psalm type as Italo-Ashkenazic square letters and Italian Rabbinic characters, definitely not cursive, for the commentary.

The printers of this edition were evidently concerned about making their final product as much scribe-like as possible. To accomplish this, they adopted the policy of taking each commentary sentence to the end of marginal limits, if possible. The scribe, of course, could always elongate a final letter to keep his text aesthetically pleasing. However, the printers could not do so. In order to get the same effect, they completed each line to the end, often printing one letter of a four letter word. They would then begin the word anew on the following line. For example, a sentence might end with ו, and the next sentence might begin over again with the complete word ויש.

46. Marx, "The Catalogue," p. 30.

The format of the 1477 Italy edition is similar to the format I have chosen for the presentation of this work, that is, the alternation of psalm verse and commentary text. There are no chapter and verse numbers given by the printers, however an unknown writer has added the psalm numbers which often prove to be incorrect. Of interest, too, is the symbol , which is used for the name of God.

This edition contains Kimḥi's polemical comments within the body of the commentary and it is signed by the censor Camillo Jagel in 1611 in the city of Lugo (Italy). Jagel has deleted only occasional words however, leaving the commentary virtually intact and readable.

Great speculation has been aroused by the colophon of this edition, perhaps because it informs the reader that there were three hundred copies printed, an unusual piece of information for a colophon. Yet, no mention is made of the location of the press, a common and integral part of most printed colophons.

Of further interest is the attempt by scholars to identify the men who printed the text. Although we are told that their work was completed on Elul 20 or August 29, 1477, the Hebrew text confuses us in reference to the printers. The colophon reads, in part, "מישטר יוסף ונריה חייט מורוכי" and "והזקיה מונטרו".

There are at least four theories posited to answer the question of printership. Schiller-Szinessey, who used this

incunabulum in his 1883 edition of David Kimhi's commentary to the first book of Psalms, has said, ". . . and without a doubt, Joseph and Neria were brothers from the Chaim family, and Mordechai and Hizkiyahu were brothers from the Montero family in Italy."⁴⁷

The Encyclopaedia Judaica suggests that "[Meister Joseph's] son was called Hayyim Mordechai and the name Neria is only based on a typographical error (נריה instead of נריה; Aramaic, "and his son")."⁴⁸ Further credance is given this theory by pointing out that the Shoken photo offset of the incunabulum shows the name נריה as missing completely in the colophon.

A third identification is made by David W. Amram who says "'Meister' Joseph (probably Joseph Hayyim of Strassburg) and two associates, one identified [Hayyim Mordechai(?)] and the other Hezekiah of Ventura. . . ."⁴⁹ He makes no mention of the name נריה, at all. Amram, incidentally, makes the identification of Meister Joseph being "Joseph of Strassburg" on the basis that Joseph was in Bologna in 1482 to print the Pentateuch and that the type "fount" used in both of these editions is similar. Since Meister Joseph printed the 1482 edition, he could have also printed the 1477 edition. "Meister"

47. Schiller-Szinessy, The First Book, p. xiv.

48. Mezer, "Incunabula," p. 1323.

49. Amram, The Makers, p. 48.

is also a German title, instead of "Messer," lending credence to the Strassburg idea.

Moses Marx identifies four men, "Meister Joseph and Neriah, Hayyim Mordechai and Hezekiah מונטרו."⁵⁰

The author tends to agree with Marx, as well as Amram, especially in regards to the latter's identification of "Meister" as German and מונטרו as "of Ventura." I would read the colophon then as "[The German printer] Meister Joseph and Neriah, Hayyim Mordechai and Hezekiah of Ventura."

Hebrew Union College obtained this volume with its acquisition of the Dr. A. Freimann Collection.

1487 Naples Edition

On Nisan 4, 5247, corresponding to March 28, 1487, Joseph ben Jacob Ashkenazi completed the 1487 Naples Edition of Psalms and the entire Hagiographa. The editor of the undertaking was Jacob Baruch ben Rabbi Judah Landau. The colophon reflects their satisfaction and happiness at the completion of the project, even though they apologize for the mistakes they had made with the disclaimer that "they are new to the job." They also add that they had been unable to find exact texts with which to work.

There is no title page to the Psalms. The introduction to Psalms is included but Kimḥi's poem, מסלוח כלבני, is

50. Marx, "The Catalogue," p. 29.

not. A lovely woodcut frames the word אָשְׁרֵי of the first psalm. The psalm text is given in the upper left hand corner of each page. The square characters are vocalized with no musical accents. Filling the remainder of the page is the commentary which is written in Rashi-type characters, and follows the same marginal policy as the 1477 Italy incunabulum. The first word of each cue word is printed in square letters for visual ease and convenience.

Although the commentary has been censored by an unknown writer, one can clearly discern the textual deletions for the ink has faded to a light brown. Along the margins, however, the expurgated sections have been supplemented by an unknown scribe. There are further marginal notations in at least three other hands, as well. In "Psalm 76(77):1 the burning of the Talmud, Sept. 1553, is mentioned as a recent event."⁵¹

In terms of style, one finds a great many abbreviations and the use of אֱלֹהִים, rather than אֱלֹהִים. I feel that it is a better text than the earlier 1477 incunabulum in that it was proof-read by a conscientious editor.

51. Ibid.

1517-18 Venice Rabbinic Bible

Daniel Bomberg, the Christian printer of Hebrew books, masterminded this incredible editio princeps of the Rabbinic Bible. Bomberg included in his mammoth work the entire Biblical text, the targumim, old and new commentaries, as well as legal and liturgical matters. He was aided by the apostate Jew, Felice de Prato, who is also known as Felix Pratensis. Da Prato prepared the massoretic text and dedicated the work to Pope Leo X.⁵²

David Kimḥi's commentary is the only one printed by Bomberg for Psalms. Kimḥi's introduction to the Psalms is followed by a magnificent woodcut surrounding the first word of the first psalm, אֲשֶׁר. Almost one-half of the entire first page is occupied by this work of art.

The psalm text itself is printed on the inner edge of the top one-third of each page. The text is vocalized and has musical accents. Qeri-ketiv notations appear next to the text. On the outer side of the page is the Targum. Bomberg uses Italo-Ashkenazic square characters for the psalms and targum. Ashkenazic Rashi-type script is used for the psalm commentary, except for the first word of each psalm, which is printed in square characters. The print is clear and precise. Bomberg also made use of these punctuation marks: comma ('), period (.) and end of commentary(:).

52. Amram, The Makers, p. 156.

Kimḥi's poem, חסדיו בלבי, is printed at the end of the commentary text preceeded by the statement, "These verses were not found at the beginning of the psalm texts which we had. However, we found them later on at the end of an old book when we arrived at the completion of this book."

The colophon at the end of the Hagiographa volume says that the book was printed in Venice in 5278 (1518), the eleventh year of the reign of the Doge, Leonardo Loredan, by Daniel Bomberg from "Flanderia" [Holland].

The entire Rabbinic Bible has been checked by censors. Kimḥi's polemics has been edited out, seemingly by Bomberg or Da Prato, as they do not appear in the text. The censors were Dominico Irosolomi[ta]no, 1597 and Gio[vanni] Domina[co] Caretto, 1618. Both of these men were in Mantua at the time.⁵³

1541 Isny Edition

The 1541 Isny Edition was printed in the German city of Isny by the printing press of Paulus Fagius. Although there is no mention made of Elijah Levita, the great Kimḥist, in this edition, it is to be assumed that he assisted in the production of the edition as he was brought to Isny by Fagius to set up a Hebrew printing press in 1541.

The inside cover page reads, "Book of Psalms with Commentary of Rabbi David Kimḥi printed here in the city of Isny."

53. Popper, Censorship, p. 131.

With a printing license, written and sealed by our lord, the Kaiser, so no one will be able to print this within the period of ten years from day, Wednesday the 22nd of Kislev of the year 5302 (Dec. 11, 1541)."⁵⁴

The psalm text is printed in square Ashkenazic letters and is in beautiful condition. The text is vocalized but does not have musical accents. The entire text is given with the commentary following immediately afterwards.

The commentary is printed in Ashkenazic Rashi-type letters. The proof text locations (i.e., Biblical book and chapter) are given in the outer margin of the commentary, although no distinctions are made in terms of where one comment ends and a new comment begins. Punctuation is provided by means of a dot (·) for comma and period. The end of a comment is designated by a colon (:). Great use is made of a slash mark in lieu of a final ם (i.e., אומרי' for אומרים). Except for this small quirk, virtually no abbreviations are used including even ז"ל, which is written out as זכרוננו לנרצה.

The introduction by Kimhi and the poem, מסלוח בלבני, precede the text. Interestingly, the polemical sections of

54. Mahler, *Handbuch*, p. 578. The English equivalent for this date is Sunday not Wednesday. Lehman has suggested that there may be no inconsistency here at all. The printer, Paulus Fagius, a Christian, probably knew that ג' was often used interchangeably with ה' in reference to God. He might have used ג' then as symbolic of the Christian day of God, Sunday. He did not realize that ג' יום, in a Jewish calendar formulation, implied the "fourth day," or Wednesday. Although this problem in dating is not discussed, Steinschneider does note it.

Kimḥi's commentary have been edited out of the text and compiled in a three page section at the end of the edition.

Neither censor's signature nor censorship is noted.

This particular volume apparently had a fascinating history which is related by various inscriptions appearing on a front page. It appears to have been owned at least three times, first by Luberti Sartorii of Paris in 1606.

Next follows an inscription by M. Joh. Benjam. Martini in 1729. He writes, in French, that he has compared the Isny edition with two other editions, the 1522 Salonica edition and the 1596 Venice edition (I believe he means 1566).⁵⁵ The Isny edition, he reports, is full of faults and has a different tradition than Salonica. The Venice edition is also full of faults. He suggests that Mr. Simon's 1730 edition from Amsterdam is very exact, however, I could not find that edition and M. Martini gives no reason for his decision.

A third comment appears in Latin at the top of the page. An anonymous hand informs us that a comparison has been made with the 1562 Cremona edition and the 1712 Frankfort edition. Comments in the same hand are made periodically throughout the text.

This volume found its way to the Hebrew Union College Library likewise through the Dr. A. Freimann Collection.

55. Steinschneider, Catalogus, col. 35, n. 198. Shows the controversy of the date being ש"א or ש"נ, and chooses the former.

1767 Berlin Speier Edition

The 1767 Berlin Speier Edition of David Kimḥi's Commentary to Psalms was printed by Isaac Jacob Speier under the supervision of Rabbi Leib Minden. The edition includes a laudatory and nationalistic comment in the preface about Frederick II of Prussia and Brandenburg, as well as detailing new changes in format.

The psalm text itself is printed on the inside column of each page. It is vocalized but does not have trope. Speier put a small circle (°) above each word of the psalms with a geri-ketiv problem and the geri is clearly marked at the end of the psalm text.

The commentary is printed on the outside column. Although there is no indication of verse numbers, nor separation within the commentary body, the cue words are easily identifiable by the fact that there are parentheses around them. The commentary, however, appears to leave out many proof texts from Bible as well as from Midrash.

Speier does include Kimḥi's introduction and poem, מסלוח כללני. Kimḥi's polemical comments are also deleted.

1765 Amsterdam Edition

This 1765 Amsterdam Edition was printed by Gerard Johann Johnson under the aegis of Israel Mondavi. The

frontispiece says the edition was based on the early edition of Daniel Bomberg printed in Venice, 1517-18. It adds that there were many mistakes and deletions that have now been corrected by one Isaac the son of Rabbi Elijah Hizkiyahu ha-Cohen Belinfante.

The psalm text begins with an attractive woodcut around the word אָשְׁרֵי. The text contains vowels and musical accents, and the actual text is preceded by a summary of each psalm. Verse separation in the commentary is clearly marked by Hebrew letters.

This edition does have Kimhi's introduction and the poem, מַסְלֹחַ לַנֶּבִי, but does not have his polemical material.

1971 Jerusalem Edition

The 1971 Jerusalem edition, also known as Rabbi David Kimhi: The Complete Commentary on Psalms, was published under the supervision of the Rav Kook Institute. The editor was Abraham Darom. He based this edition on the previously published works of Schiller-Szinessy, Esterson, and Bosniak who edited the first, second, and fifth books of Psalms, respectively. Darom consulted no manuscripts for the remainder of Kimhi's commentary, preferring the printed editions of 1477 Italy, 1518 Venice, and 1541 Isny.

His work is highly unsatisfactory and unscientific, as it lacks variants. Darom takes great liberties with the

text in correcting grammar and also prints words that simply do not appear in the three editions he consulted.

MS. Neub. 324 = Can. Or. 68

MS. Neub. 324 is written in very clear and legible Italian Rabbinic characters. The manuscript is in good condition, with marginal corrections and a numbered text. However its lack of colophon precludes us from knowing the scribe's name. David Kimḥi's poem, מסלות כלכבי, and his prefatory remarks are intact and appear on the first folio. The general commentary shows similarities with the 1487 Naples incunabulum, previously described.

The last folio is of considerable interest from a historical standpoint. Two Hebrew phrases, common to manuscript endings, precede what appears to be an owner's name. A reference to ownership is as follows: "אֵשׁ גֵּר אֲנִי בָאָרֶץ," i.e., Graziano." The Hebrew translates as "I am a stranger in the land."

Although it is impossible to trace why the name "Graziano" appears in this manuscript, four other names allow us to place the manuscript in the Italian province of Modena-Reggio during the late sixteenth and early seventeenth centuries. The names are all censors and their work is evident throughout the text. In chronological order, they are Brother Luigi da Bologna, February, 1599; Camillo Jagel, 1613,

(the same man who censored the 1477 Kimḥi incunabulum on Psalms in 1611); Brother Renato da Modena, 1626; and Brother Girallamo da Durallano, 1640 or 1641.

I consider this manuscript to be highly reliable.

MS. Neub. 105 = Mich. 381.

The first few folios of MS. Neub. 105 are slightly damaged. The manuscript does not contain Kimḥi's poem, מַסְלֵוֹת נְלִבִּי, but the prefatory remarks do appear, as well as the polemical statements.

The psalm text is printed in large square unvocalized characters, and is immediately followed by the commentary, which is written in Spanish Rabbinic characters. The commentary lacks cue words as a means of verse differentiation. However, cue words do appear within the commentary if there is more than one comment on a single verse.

The scribe makes marginal corrections and often uses a small dotted diagonal line in the margin of the commentary to designate where new verses begin. Another scribal peculiarity is the writing of הַי"ה, rather than הַקב"ה ("the Holy One, blessed be He"). The scribe also wrote the letter "yod" inside the preceeding letter (e.g., נַח, not נִיח).

The last folio indicates that no censor had expurgated the text, which was written on the third of Tevet, 5212

(Nov. 26, 1451).⁵⁶ The scribe, named Elijah ben Joseph, reminds the reader that he is young and not an expert nor a scholar. He also requests that his mistakes be corrected.

MS. Neub. 323 = Poc. 213

MS. Neub. 323 has many unique variants which might possibly allude to a different Kimḥi tradition to Psalms. Its brevity, however, would be better explained by the suggestion that it was written by a careless scribe. This shortness makes the manuscript quite corrupt. Although written in a very clear hand in Karaite Rabbinic characters,⁵⁷ the scribe does not give the psalm text, but does give the cue words. One can distinguish between the psalms, as the cue words for the first verse of each psalm are written in large letters.

This manuscript makes great use of abbreviations. Some of the more common examples are ויש מפרשים וי"מ for ל"כ, ויש מפרשים ל"כ, and ויש מפרשים ל"ל for ל"ל. Generally speaking, the scribe does not name his sources. There are many marginal corrections made by the scribe.

No censorship is evident in the manuscript, but the scribe's abbreviated style extends to the polemical textual remarks. Of interest is a listing of psalms and their initial

56. Neubauer, Catalogue, col. 17. Neubauer clearly states the date as being 5222. The scribe, however, gives the year as 5212.

57. Ibid., col. 65.

words (מפתח להללים), as well as a section on Yom Kippur, priestly functions, and sin, which preceeds the psalm commentary itself. This is in lieu of the poem by Kimḥi, מלון נלנני and his prefatory statement.

MS. Neub. 106 = Mich. 467, 468

MS. Neub. 106 consists of David Kimḥi's commentary to Psalms 2:7-150:3. It is divided into two parts of 163 and 165 folios. It is water-damaged to the extent that many words, especially in Psalms 74 and 75, are blurred or illegible. It also lacks Kimḥi's introduction and poem, as well as a colophon.

The manuscript is written on quarto paper and has twenty-three lines per page. The scribe's hand is quite clear as ruled lines were used for neatness. The text is in Rabbinic square characters, while the commentary is in Spanish Rabbinic script.⁵⁸ The same script is used for the textual emendations and corrections in the margin. Although there is no distinction made between chapter and verse, the scribe places small dots over the cue words as a distinguishing mark.

The manuscript definitely has been censored and Kimḥi's polemical remarks appear to have been erased, rather than being crossed out. Some parts, however, are slightly

58. Ibid., col. 17.

legible and probably could be read with ultraviolet light. The censor's signature reads, "Seen by me Gio[vanni] Domi[ni]co Caretto, 161(?)".

MS. British Museum 205 = Or. 1489

Adolf Neubauer describes MS. British Museum 205, in part, as follows: "Vellum, about 11 3/8 inches by 8, consisting of 132 leaves, about 35 lines to a page. A leaf is missing after fol. 124. Italian rabbinic hand of the fifteenth century."⁵⁹

No scribe is named in a colophon, but Neubauer points out that "the scribe's name, אליה, is marked off at the beginning of the lines on fol. 73b; on other pages (e.g., fol. 77b) אליה is similarly marked."⁶⁰

A handwritten statement of ownership is found on the first page above the poem מסלות בלנני. It reads, "Samuel David _____, 17 Marz 175_." There is further scribbling and doodling throughout the manuscript including "Firenze," "nopqrstuxyzzz," and "Luesto lib°." Folio 120 has an illegible name and the date 1742 written in the margin. Fol. 81 says in Hebrew, "this book is mine, Isaac הרוסלני."

I was interested, however, in one name, "Abramo da Pesaro, 1740." This gave me some indication that the

59. Margoliouth, Catalogue, p. 155.

60. Ibid.

manuscript was in the city of Pesaro at one time or another. Popper has pointed out that, ". . . a confiscation was undertaken in Pesaro, August 31, 1753, in accordance with instructions from the Inquisitor of Rimini; the confiscated books were given for revision to Dr. Andre Tassini. . . ." ⁶¹ This manuscript has indeed been censored to exclude any references to Jesus (e.g., ישו or הנוצרי), although the remainder of the polemical material is intact. One could speculate that the manuscript was censored during that period of seizure.

As to format, only the initial verse to each psalm is given. Subsequent verses are identifiable by the first two words of the psalm text printed in square letters. The commentary is in Rashi-type script. Between psalms 74 and 85, individual psalms are incorrectly numbered.

MS. British Museum 204 = Or. 1018.

MS. British Museum 204 is written in lovely clear Italian Rabbinic script. Cue words are identifiable although psalm verses are not given. The one exception to this rule is the use of large square letters that mark the beginning of each psalm. Neubauer adds that these initial words are written in red, as are the psalm numbers. ⁶² The text of the commentary

61. Popper, Censorship, p. 124.

62. Margoliouth, Catalogue, p. 155.

is clearly lined and has punctuation, however it is extremely abbreviated, even more so than MS. Neub. 323.

The unnamed scribe has made numerous errors which he corrects in the body of the commentary. Marginal comments are also made and are preceded by the abbreviation ס"א (ספרים אחרים, "other books") or נ"א (נוסח אחר, "another version"). This peculiarity warrants further study.

The scribe is very democratic in his approach to references in the commentary, preferring the general form ויש (And there are explanations"), rather than ואמרו ("And they say") or איוני אני ז"ל ("my lord, my father, may his memory be a blessing"). The latter comment refers to Joseph Kimḥi.

The scribe had a penchant for art, as is evident by the aforementioned use of red letters. He also tried his hand at entire borders, exemplified by the grape vine and cluster motif which begins book two of the Psalms.

The text is not censored and Kimḥi's polemical comments are clearly legible. The scribe sets them off from the body of the text by skipping spaces between the commentary text and the polemics.

On folio 2a, the owner's name, Jacob ben Yekutiel, appears as well as entries recording the birth of two daughters, one being born in 1538. The last folio also records the birth of a son on the 28th of Sivan. The year appears to be 1475, but it is hard to read and is in another handwriting.

MS. Assemanus 77

Upon examining the colophon of the Vatican's MS. Assemanus 77, I was immediately impressed at the great attention given to detail. I discovered that the scribe's name was Benjamin ben Elijah from the Cannurti family of Macerta (Italy). The manuscript was written for Solomon the Physician, son of Benjamin the Physician, who was residing in the city of Visso. Obviously this was a well-to-do family. The scribe's Italian Rabbinic handwriting explains that the work was finished on 12 Elul, 5132 (12 August, 1372).⁶³

Sadly, the scribe gave more attention to the details of the colophon than those of the text. It is by far the briefest of the manuscripts examined. It often excludes several verses and commentary at a time. If it were complete, one might assume this manuscript to be very significant due to its age.

Kimhi's introduction and polemical remarks are included in the manuscript, but the poem, חסליו כלבני, is missing.

Some Problems in Approach

I believe it important to point out that this study done on Psalms 73-78 would be better classified as eclectic,

63. Cassuto, Codices, p. 114.

rather than critical. I write this statement referring to the purely technical sense of critical editions. Although I am aware that critical publications of David Kimḥi's commentary to the First, Second and Fifth Books of Psalms are available, I question the use of the word "critical" in describing their editions, for reasons that will be made clear.

Technically, a critical edition should have a basis upon which it can "criticize" other texts. All of the previous work done on Kimḥi to Psalms adheres to this primary rule, the exception being Schiller-Szinnesy who did not name his basis, nor provide a variant apparatus. A basis for this present study has not been determined, in terms of the best edition or manuscript. Many factors contributed to that decision.

Firstly, I was concerned about the choice of the primary text(s) picked by the other writers on Kimḥi. None seemed to agree on one basic text. For instance, Baker and Nicholson examined almost the same amount of material as did Bosniak on the Fifth Book of Psalms. Both used, among other sources, the 1477 incunabulum and the MS. Adler 1318 from the Jewish Theological Seminary. Baker and Nicholson chose the incunabulum for their norm, while Bosniak chose the Adler manuscript. Sidney Esterson also chose MS. Adler 1318 as his basis for the Second Book of Psalms. [However, Bosniak and Esterson consulted only Jewish Theological Seminary manuscripts.] They all apparently made their decisions after

studying the editions and manuscripts. Yet, it seems that they each "saw" them differently.

Secondly, I worked under great time constraints. The initial project for this study was the entire Third Book of Psalms. The parameters had to be shortened, however, for the subject matter was quite long. Consequently, in-depth critical study of each manuscript was not as intensive as had been initially intended.

Perhaps the most significant problem in preparing a critical edition to Kimḥi on Psalms is Kimḥi's great popularity. What Rashi was to Torah, Kimḥi was to Psalms. All of the critical editions reflect studies of manuscripts, in various combinations, from the British Museum, Bodleian Library, and the Jewish Theological Seminary. I, unlike the other writers, also examined a Vatican collection manuscript. And herein lies the problem--the great number of Manuscript copies extant to Kimḥi's commentary to Psalms. None of the Kimḥi critical editions have studied the ten to fifteen manuscripts of Kimḥi to Psalms in the DeRossi collection in Parma, Italy. Schiller-Szinessy records that he checked the ten manuscripts in the Paris Library on Kimḥi, but his lack of variant apparatus effectively negates his work as a critical edition. Besides the twenty or so manuscripts in Paris and Parma, I have been made aware of the many small collections of manuscripts scattered throughout Europe that were likewise not consulted. How, then, can this work, as well as those previous

"critical" editions on Kimḥi's commentary to Psalms claim to be any more than eclectic studies, or preliminary scientific editions at the most?

All of these factors came into play for my decision as to what constituted the best possible text. My initial assumption as to best possible text was the 1477 Italy incunabulum. However, the unusually high number of mistakes and deletions found in that text, which were likewise reflected in the 1517 Rabbinic Bible and 1541 Isny edition, forced me to reject that assumption.

The manuscripts also reflect a unified tradition, especially in word phrasing, choice of prepositions, etc. Two of the manuscripts, Neub. 105 and Neub. 106, are more prone to variant forms than the two other manuscripts. I have chosen MSS. Neub. 324 and Brit. Mus. 205 as the best of the seven texts finally used in this study.

As for the variant apparatus, I have tried to use consistently the manuscripts over the editions in cases where all four manuscripts agree. The assumption is that if the printed editions reflected a different Kimḥi tradition, it probably would show up in the manuscripts used, which was not the case. A different tradition was likewise not apparent in the three manuscripts rejected in the initial study. Consequently, this consideration, added to the question of proofreading and mistakes in the editio princeps led me to choose the manuscripts over the editions.

In the final analysis, this is simply one person's estimation of how the original text of David Kimḥi's commentary to Psalms 73-78 appeared as Kimḥi wrote it himself.

Using the Apparatus

I have noted all variants in the seven texts, according to letter designation, in the apparatus (see page 21). Additional word(s) are noted as מלה נוספה. מלים נוספות. Deletion(s) are noted as מלה חסרה. מלים חסרות. Illegible word(s) are noted as מלה בלתי קריאה. מלים בלתי קריאות. Blurred word(s) are noted as מלה מטושטשת. מלים מטושטשות. The variants are always denoted by numerals following the word(s), for example נער¹¹². The exception to this rule is the case of deletions of more than one word. They are denoted by a numeral preceeding the initial deleted word and the same following the last deleted word, for example, ¹¹²-נער הייתי¹¹². Frequently, a number will be repeated later elsewhere in the text giving the appearance of an error. It has been done purposefully in cases where the same variant appears over and over again.

There are certain liberties that have been taken with the text. All cue words, for instance, have been written מפוזרים ("spaced apart"). Common words, like אמר and כתוב, have been written out fully, even if all the texts use shortened forms of those words. I have also added double slant marks (") as needed in words (e.g., קמ"ץ), phrases (e.g., אע"פ) and

designation of Hebrew letters (e.g., מ"ם, ה"א), according to Modern Hebrew usage. I have likewise used the word יהוה where the texts have written either ה' or יהוה, for the name of God. Where those two forms have been used in a Biblical verse, I have always written the verse as it appears in the seventh edition (1951) of the Kittel Bible.

CHAPTER FOUR
A CRITICAL EDITION OF THE COMMENTARY
TO PSALMS 73-78

א. מזמור לאסף אך טוב לישראל אלהים לברי לבב:
 מ ז מ ר¹ זה המזמור² במבוכת³ בני העולם על⁴ שלום הרשעים
 ורעת⁵ הצדיקים בעולם הזה. ואסף המשורר הזה⁶ מדבר על לשונו
 או על לשון כל נבון. וכן בספר איוב הרבו⁷ לדבר⁸ בזה הענין⁹.
 וכן הנביאים¹⁰ דברו¹¹ בזה. אמר ירמיהו (יב,א), "צדיק
 אתה יהוה כי אריב אליך...מדוע דרך רשאים צלחה...". אמר א'ך
 ט ו ב ל י ש ר א ל א ל ה י ם, אע"פ שהם ברע¹² בגלות אלהים
 טוב להם וישמור להם עוד מעשיהם הטובים.¹³ וכן הוא טוב
 ל ב ר י ל ב ב שהם בשאר האומות אע"פ שהם ברע בעולם הזה טוב
 יהיה להם לעולם¹⁴ הבא. ¹⁵-,¹⁶- וטעם א'ך ר"ל ¹⁷-,¹⁷-
 אני¹⁸ יודע¹⁹ באמת יהיה מה שיהיה. כי עוד יטיב²⁰ להם. או
 יהיה טעם²¹-,²¹ א'ך לאמת הדבר, כמו²²-,²³-,²⁴-"אך עצמי
 ובשרי אתה...". (בראשית כט,יד), "אך מלך ישראל הוא...". (מלכים א
 כב,לב) והדומים להם. שפירושם²⁵ לאמת הדבר. ²⁶-,²⁶-,²⁷-,²⁸-,²⁹-,³⁰-,³¹-,³²-,³³-,³⁴-,³⁵-,³⁶-,³⁷-,³⁸-,³⁹-,⁴⁰-,⁴¹-,⁴²-,⁴³-,⁴⁴-,⁴⁵-,⁴⁶-,⁴⁷-,⁴⁸-,⁴⁹-,⁵⁰-,⁵¹-,⁵²-,⁵³-,⁵⁴-,⁵⁵-,⁵⁶-,⁵⁷-,⁵⁸-,⁵⁹-,⁶⁰-,⁶¹-,⁶²-,⁶³-,⁶⁴-,⁶⁵-,⁶⁶-,⁶⁷-,⁶⁸-,⁶⁹-,⁷⁰-,⁷¹-,⁷²-,⁷³-,⁷⁴-,⁷⁵-,⁷⁶-,⁷⁷-,⁷⁸-,⁷⁹-,⁸⁰-,⁸¹-,⁸²-,⁸³-,⁸⁴-,⁸⁵-,⁸⁶-,⁸⁷-,⁸⁸-,⁸⁹-,⁹⁰-,⁹¹-,⁹²-,⁹³-,⁹⁴-,⁹⁵-,⁹⁶-,⁹⁷-,⁹⁸-,⁹⁹-,¹⁰⁰-,¹⁰¹-,¹⁰²-,¹⁰³-,¹⁰⁴-,¹⁰⁵-,¹⁰⁶-,¹⁰⁷-,¹⁰⁸-,¹⁰⁹-,¹¹⁰-,¹¹¹-,¹¹²-,¹¹³-,¹¹⁴-,¹¹⁵-,¹¹⁶-,¹¹⁷-,¹¹⁸-,¹¹⁹-,¹²⁰-,¹²¹-,¹²²-,¹²³-,¹²⁴-,¹²⁵-,¹²⁶-,¹²⁷-,¹²⁸-,¹²⁹-,¹³⁰-,¹³¹-,¹³²-,¹³³-,¹³⁴-,¹³⁵-,¹³⁶-,¹³⁷-,¹³⁸-,¹³⁹-,¹⁴⁰-,¹⁴¹-,¹⁴²-,¹⁴³-,¹⁴⁴-,¹⁴⁵-,¹⁴⁶-,¹⁴⁷-,¹⁴⁸-,¹⁴⁹-,¹⁵⁰-,¹⁵¹-,¹⁵²-,¹⁵³-,¹⁵⁴-,¹⁵⁵-,¹⁵⁶-,¹⁵⁷-,¹⁵⁸-,¹⁵⁹-,¹⁶⁰-,¹⁶¹-,¹⁶²-,¹⁶³-,¹⁶⁴-,¹⁶⁵-,¹⁶⁶-,¹⁶⁷-,¹⁶⁸-,¹⁶⁹-,¹⁷⁰-,¹⁷¹-,¹⁷²-,¹⁷³-,¹⁷⁴-,¹⁷⁵-,¹⁷⁶-,¹⁷⁷-,¹⁷⁸-,¹⁷⁹-,¹⁸⁰-,¹⁸¹-,¹⁸²-,¹⁸³-,¹⁸⁴-,¹⁸⁵-,¹⁸⁶-,¹⁸⁷-,¹⁸⁸-,¹⁸⁹-,¹⁹⁰-,¹⁹¹-,¹⁹²-,¹⁹³-,¹⁹⁴-,¹⁹⁵-,¹⁹⁶-,¹⁹⁷-,¹⁹⁸-,¹⁹⁹-,²⁰⁰-,²⁰¹-,²⁰²-,²⁰³-,²⁰⁴-,²⁰⁵-,²⁰⁶-,²⁰⁷-,²⁰⁸-,²⁰⁹-,²¹⁰-,²¹¹-,²¹²-,²¹³-,²¹⁴-,²¹⁵-,²¹⁶-,²¹⁷-,²¹⁸-,²¹⁹-,²²⁰-,²²¹-,²²²-,²²³-,²²⁴-,²²⁵-,²²⁶-,²²⁷-,²²⁸-,²²⁹-,²³⁰-,²³¹-,²³²-,²³³-,²³⁴-,²³⁵-,²³⁶-,²³⁷-,²³⁸-,²³⁹-,²⁴⁰-,²⁴¹-,²⁴²-,²⁴³-,²⁴⁴-,²⁴⁵-,²⁴⁶-,²⁴⁷-,²⁴⁸-,²⁴⁹-,²⁵⁰-,²⁵¹-,²⁵²-,²⁵³-,²⁵⁴-,²⁵⁵-,²⁵⁶-,²⁵⁷-,²⁵⁸-,²⁵⁹-,²⁶⁰-,²⁶¹-,²⁶²-,²⁶³-,²⁶⁴-,²⁶⁵-,²⁶⁶-,²⁶⁷-,²⁶⁸-,²⁶⁹-,²⁷⁰-,²⁷¹-,²⁷²-,²⁷³-,²⁷⁴-,²⁷⁵-,²⁷⁶-,²⁷⁷-,²⁷⁸-,²⁷⁹-,²⁸⁰-,²⁸¹-,²⁸²-,²⁸³-,²⁸⁴-,²⁸⁵-,²⁸⁶-,²⁸⁷-,²⁸⁸-,²⁸⁹-,²⁹⁰-,²⁹¹-,²⁹²-,²⁹³-,²⁹⁴-,²⁹⁵-,²⁹⁶-,²⁹⁷-,²⁹⁸-,²⁹⁹-,³⁰⁰-,³⁰¹-,³⁰²-,³⁰³-,³⁰⁴-,³⁰⁵-,³⁰⁶-,³⁰⁷-,³⁰⁸-,³⁰⁹-,³¹⁰-,³¹¹-,³¹²-,³¹³-,³¹⁴-,³¹⁵-,³¹⁶-,³¹⁷-,³¹⁸-,³¹⁹-,³²⁰-,³²¹-,³²²-,³²³-,³²⁴-,³²⁵-,³²⁶-,³²⁷-,³²⁸-,³²⁹-,³³⁰-,³³¹-,³³²-,³³³-,³³⁴-,³³⁵-,³³⁶-,³³⁷-,³³⁸-,³³⁹-,³⁴⁰-,³⁴¹-,³⁴²-,³⁴³-,³⁴⁴-,³⁴⁵-,³⁴⁶-,³⁴⁷-,³⁴⁸-,³⁴⁹-,³⁵⁰-,³⁵¹-,³⁵²-,³⁵³-,³⁵⁴-,³⁵⁵-,³⁵⁶-,³⁵⁷-,³⁵⁸-,³⁵⁹-,³⁶⁰-,³⁶¹-,³⁶²-,³⁶³-,³⁶⁴-,³⁶⁵-,³⁶⁶-,³⁶⁷-,³⁶⁸-,³⁶⁹-,³⁷⁰-,³⁷¹-,³⁷²-,³⁷³-,³⁷⁴-,³⁷⁵-,³⁷⁶-,³⁷⁷-,³⁷⁸-,³⁷⁹-,³⁸⁰-,³⁸¹-,³⁸²-,³⁸³-,³⁸⁴-,³⁸⁵-,³⁸⁶-,³⁸⁷-,³⁸⁸-,³⁸⁹-,³⁹⁰-,³⁹¹-,³⁹²-,³⁹³-,³⁹⁴-,³⁹⁵-,³⁹⁶-,³⁹⁷-,³⁹⁸-,³⁹⁹-,⁴⁰⁰-,⁴⁰¹-,⁴⁰²-,⁴⁰³-,⁴⁰⁴-,⁴⁰⁵-,⁴⁰⁶-,⁴⁰⁷-,⁴⁰⁸-,⁴⁰⁹-,⁴¹⁰-,⁴¹¹-,⁴¹²-,⁴¹³-,⁴¹⁴-,⁴¹⁵-,⁴¹⁶-,⁴¹⁷-,⁴¹⁸-,⁴¹⁹-,⁴²⁰-,⁴²¹-,⁴²²-,⁴²³-,⁴²⁴-,⁴²⁵-,⁴²⁶-,⁴²⁷-,⁴²⁸-,⁴²⁹-,⁴³⁰-,⁴³¹-,⁴³²-,⁴³³-,⁴³⁴-,⁴³⁵-,⁴³⁶-,⁴³⁷-,⁴³⁸-,⁴³⁹-,⁴⁴⁰-,⁴⁴¹-,⁴⁴²-,⁴⁴³-,⁴⁴⁴-,⁴⁴⁵-,⁴⁴⁶-,⁴⁴⁷-,⁴⁴⁸-,⁴⁴⁹-,⁴⁵⁰-,⁴⁵¹-,⁴⁵²-,⁴⁵³-,⁴⁵⁴-,⁴⁵⁵-,⁴⁵⁶-,⁴⁵⁷-,⁴⁵⁸-,⁴⁵⁹-,⁴⁶⁰-,⁴⁶¹-,⁴⁶²-,⁴⁶³-,⁴⁶⁴-,⁴⁶⁵-,⁴⁶⁶-,⁴⁶⁷-,⁴⁶⁸-,⁴⁶⁹-,⁴⁷⁰-,⁴⁷¹-,⁴⁷²-,⁴⁷³-,⁴⁷⁴-,⁴⁷⁵-,⁴⁷⁶-,⁴⁷⁷-,⁴⁷⁸-,⁴⁷⁹-,⁴⁸⁰-,⁴⁸¹-,⁴⁸²-,⁴⁸³-,⁴⁸⁴-,⁴⁸⁵-,⁴⁸⁶-,⁴⁸⁷-,⁴⁸⁸-,⁴⁸⁹-,⁴⁹⁰-,⁴⁹¹-,⁴⁹²-,⁴⁹³-,⁴⁹⁴-,⁴⁹⁵-,⁴⁹⁶-,⁴⁹⁷-,⁴⁹⁸-,⁴⁹⁹-,⁵⁰⁰-,⁵⁰¹-,⁵⁰²-,⁵⁰³-,⁵⁰⁴-,⁵⁰⁵-,⁵⁰⁶-,⁵⁰⁷-,⁵⁰⁸-,⁵⁰⁹-,⁵¹⁰-,⁵¹¹-,⁵¹²-,⁵¹³-,⁵¹⁴-,⁵¹⁵-,⁵¹⁶-,⁵¹⁷-,⁵¹⁸-,⁵¹⁹-,⁵²⁰-,⁵²¹-,⁵²²-,⁵²³-,⁵²⁴-,⁵²⁵-,⁵²⁶-,⁵²⁷-,⁵²⁸-,⁵²⁹-,⁵³⁰-,⁵³¹-,⁵³²-,⁵³³-,⁵³⁴-,⁵³⁵-,⁵³⁶-,⁵³⁷-,⁵³⁸-,⁵³⁹-,⁵⁴⁰-,⁵⁴¹-,⁵⁴²-,⁵⁴³-,⁵⁴⁴-,⁵⁴⁵-,⁵⁴⁶-,⁵⁴⁷-,⁵⁴⁸-,⁵⁴⁹-,⁵⁵⁰-,⁵⁵¹-,⁵⁵²-,⁵⁵³-,⁵⁵⁴-,⁵⁵⁵-,⁵⁵⁶-,⁵⁵⁷-,⁵⁵⁸-,⁵⁵⁹-,⁵⁶⁰-,⁵⁶¹-,⁵⁶²-,⁵⁶³-,⁵⁶⁴-,⁵⁶⁵-,⁵⁶⁶-,⁵⁶⁷-,⁵⁶⁸-,⁵⁶⁹-,⁵⁷⁰-,⁵⁷¹-,⁵⁷²-,⁵⁷³-,⁵⁷⁴-,⁵⁷⁵-,⁵⁷⁶-,⁵⁷⁷-,⁵⁷⁸-,⁵⁷⁹-,⁵⁸⁰-,⁵⁸¹-,⁵⁸²-,⁵⁸³-,⁵⁸⁴-,⁵⁸⁵-,⁵⁸⁶-,⁵⁸⁷-,⁵⁸⁸-,⁵⁸⁹-,⁵⁹⁰-,⁵⁹¹-,⁵⁹²-,⁵⁹³-,⁵⁹⁴-,⁵⁹⁵-,⁵⁹⁶-,⁵⁹⁷-,⁵⁹⁸-,⁵⁹⁹-,⁶⁰⁰-,⁶⁰¹-,⁶⁰²-,⁶⁰³-,⁶⁰⁴-,⁶⁰⁵-,⁶⁰⁶-,⁶⁰⁷-,⁶⁰⁸-,⁶⁰⁹-,⁶¹⁰-,⁶¹¹-,⁶¹²-,⁶¹³-,⁶¹⁴-,⁶¹⁵-,⁶¹⁶-,⁶¹⁷-,⁶¹⁸-,⁶¹⁹-,⁶²⁰-,⁶²¹-,⁶²²-,⁶²³-,⁶²⁴-,⁶²⁵-,⁶²⁶-,⁶²⁷-,⁶²⁸-,⁶²⁹-,⁶³⁰-,⁶³¹-,⁶³²-,⁶³³-,⁶³⁴-,⁶³⁵-,⁶³⁶-,⁶³⁷-,⁶³⁸-,⁶³⁹-,⁶⁴⁰-,⁶⁴¹-,⁶⁴²-,⁶⁴³-,⁶⁴⁴-,⁶⁴⁵-,⁶⁴⁶-,⁶⁴⁷-,⁶⁴⁸-,⁶⁴⁹-,⁶⁵⁰-,⁶⁵¹-,⁶⁵²-,⁶⁵³-,⁶⁵⁴-,⁶⁵⁵-,⁶⁵⁶-,⁶⁵⁷-,⁶⁵⁸-,⁶⁵⁹-,⁶⁶⁰-,⁶⁶¹-,⁶⁶²-,⁶⁶³-,⁶⁶⁴-,⁶⁶⁵-,⁶⁶⁶-,⁶⁶⁷-,⁶⁶⁸-,⁶⁶⁹-,⁶⁷⁰-,⁶⁷¹-,⁶⁷²-,⁶⁷³-,⁶⁷⁴-,⁶⁷⁵-,⁶⁷⁶-,⁶⁷⁷-,⁶⁷⁸-,⁶⁷⁹-,⁶⁸⁰-,⁶⁸¹-,⁶⁸²-,⁶⁸³-,⁶⁸⁴-,⁶⁸⁵-,⁶⁸⁶-,⁶⁸⁷-,⁶⁸⁸-,⁶⁸⁹-,⁶⁹⁰-,⁶⁹¹-,⁶⁹²-,⁶⁹³-,⁶⁹⁴-,⁶⁹⁵-,⁶⁹⁶-,⁶⁹⁷-,⁶⁹⁸-,⁶⁹⁹-,⁷⁰⁰-,⁷⁰¹-,⁷⁰²-,⁷⁰³-,⁷⁰⁴-,⁷⁰⁵-,⁷⁰⁶-,⁷⁰⁷-,⁷⁰⁸-,⁷⁰⁹-,⁷¹⁰-,⁷¹¹-,⁷¹²-,⁷¹³-,⁷¹⁴-,⁷¹⁵-,⁷¹⁶-,⁷¹⁷-,⁷¹⁸-,⁷¹⁹-,⁷²⁰-,⁷²¹-,⁷²²-,⁷²³-,⁷²⁴-,⁷²⁵-,⁷²⁶-,⁷²⁷-,⁷²⁸-,⁷²⁹-,⁷³⁰-,⁷³¹-,⁷³²-,⁷³³-,⁷³⁴-,⁷³⁵-,⁷³⁶-,⁷³⁷-,⁷³⁸-,⁷³⁹-,⁷⁴⁰-,⁷⁴¹-,⁷⁴²-,⁷⁴³-,⁷⁴⁴-,⁷⁴⁵-,⁷⁴⁶-,⁷⁴⁷-,⁷⁴⁸-,⁷⁴⁹-,⁷⁵⁰-,⁷⁵¹-,⁷⁵²-,⁷⁵³-,⁷⁵⁴-,⁷⁵⁵-,⁷⁵⁶-,⁷⁵⁷-,⁷⁵⁸-,⁷⁵⁹-,⁷⁶⁰-,⁷⁶¹-,⁷⁶²-,⁷⁶³-,⁷⁶⁴-,⁷⁶⁵-,⁷⁶⁶-,⁷⁶⁷-,⁷⁶⁸-,⁷⁶⁹-,⁷⁷⁰-,⁷⁷¹-,⁷⁷²-,⁷⁷³-,⁷⁷⁴-,⁷⁷⁵-,⁷⁷⁶-,⁷⁷⁷-,⁷⁷⁸-,⁷⁷⁹-,⁷⁸⁰-,⁷⁸¹-,⁷⁸²-,⁷⁸³-,⁷⁸⁴-,⁷⁸⁵-,⁷⁸⁶-,⁷⁸⁷-,⁷⁸⁸-,⁷⁸⁹-,⁷⁹⁰-,⁷⁹¹-,⁷⁹²-,⁷⁹³-,⁷⁹⁴-,⁷⁹⁵-,⁷⁹⁶-,⁷⁹⁷-,⁷⁹⁸-,⁷⁹⁹-,⁸⁰⁰-,⁸⁰¹-,⁸⁰²-,⁸⁰³-,⁸⁰⁴-,⁸⁰⁵-,⁸⁰⁶-,⁸⁰⁷-,⁸⁰⁸-,⁸⁰⁹-,⁸¹⁰-,⁸¹¹-,⁸¹²-,⁸¹³-,⁸¹⁴-,⁸¹⁵-,⁸¹⁶-,⁸¹⁷-,⁸¹⁸-,⁸¹⁹-,⁸²⁰-,⁸²¹-,⁸²²-,⁸²³-,⁸²⁴-,⁸²⁵-,⁸²⁶-,⁸²⁷-,⁸²⁸-,⁸²⁹-,⁸³⁰-,⁸³¹-,⁸³²-,⁸³³-,⁸³⁴-,⁸³⁵-,⁸³⁶-,⁸³⁷-,⁸³⁸-,⁸³⁹-,⁸⁴⁰-,⁸⁴¹-,⁸⁴²-,⁸⁴³-,⁸⁴⁴-,⁸⁴⁵-,⁸⁴⁶-,⁸⁴⁷-,⁸⁴⁸-,⁸⁴⁹-,⁸⁵⁰-,⁸⁵¹-,⁸⁵²-,⁸⁵³-,⁸⁵⁴-,⁸⁵⁵-,⁸⁵⁶-,⁸⁵⁷-,⁸⁵⁸-,⁸⁵⁹-,⁸⁶⁰-,⁸⁶¹-,⁸⁶²-,⁸⁶³-,⁸⁶⁴-,⁸⁶⁵-,⁸⁶⁶-,⁸⁶⁷-,⁸⁶⁸-,⁸⁶⁹-,⁸⁷⁰-,⁸⁷¹-,⁸⁷²-,⁸⁷³-,⁸⁷⁴-,⁸⁷⁵-,⁸⁷⁶-,⁸⁷⁷-,⁸⁷⁸-,⁸⁷⁹-,⁸⁸⁰-,⁸⁸¹-,⁸⁸²-,⁸⁸³-,⁸⁸⁴-,⁸⁸⁵-,⁸⁸⁶-,⁸⁸⁷-,⁸⁸⁸-,⁸⁸⁹-,⁸⁹⁰-,⁸⁹¹-,⁸⁹²-,⁸⁹³-,⁸⁹⁴-,⁸⁹⁵-,⁸⁹⁶-,⁸⁹⁷-,⁸⁹⁸-,⁸⁹⁹-,⁹⁰⁰-,⁹⁰¹-,⁹⁰²-,⁹⁰³-,⁹⁰⁴-,⁹⁰⁵-,⁹⁰⁶-,⁹⁰⁷-,⁹⁰⁸-,⁹⁰⁹-,⁹¹⁰-,⁹¹¹-,⁹¹²-,⁹¹³-,⁹¹⁴-,⁹¹⁵-,⁹¹⁶-,⁹¹⁷-,⁹¹⁸-,⁹¹⁹-,⁹²⁰-,⁹²¹-,⁹²²-,⁹²³-,⁹²⁴-,⁹²⁵-,⁹²⁶-,⁹²⁷-,⁹²⁸-,⁹²⁹-,⁹³⁰-,⁹³¹-,⁹³²-,⁹³³-,⁹³⁴-,⁹³⁵-,⁹³⁶-,⁹³⁷-,⁹³⁸-,⁹³⁹-,⁹⁴⁰-,⁹⁴¹-,⁹⁴²-,⁹⁴³-,⁹⁴⁴-,⁹⁴⁵-,⁹⁴⁶-,⁹⁴⁷-,⁹⁴⁸-,⁹⁴⁹-,⁹⁵⁰-,⁹⁵¹-,⁹⁵²-,⁹⁵³-,⁹⁵⁴-,⁹⁵⁵-,⁹⁵⁶-,⁹⁵⁷-,⁹⁵⁸-,⁹⁵⁹-,⁹⁶⁰-,⁹⁶¹-,⁹⁶²-,⁹⁶³-,⁹⁶⁴-,⁹⁶⁵-,⁹⁶⁶-,⁹⁶⁷-,⁹⁶⁸-,⁹⁶⁹-,⁹⁷⁰-,⁹⁷¹-,⁹⁷²-,⁹⁷³-,⁹⁷⁴-,⁹⁷⁵-,⁹⁷⁶-,⁹⁷⁷-,⁹⁷⁸-,⁹⁷⁹-,⁹⁸⁰-,⁹⁸¹-,⁹⁸²-,⁹⁸³-,⁹⁸⁴-,⁹⁸⁵-,⁹⁸⁶-,⁹⁸⁷-,⁹⁸⁸-,⁹⁸⁹-,⁹⁹⁰-,⁹⁹¹-,⁹⁹²-,⁹⁹³-,⁹⁹⁴-,⁹⁹⁵-,⁹⁹⁶-,⁹⁹⁷-,⁹⁹⁸-,⁹⁹⁹-,¹⁰⁰⁰-,¹⁰⁰¹-,¹⁰⁰²-,¹⁰⁰³-,¹⁰⁰⁴-,¹⁰⁰⁵-,¹⁰⁰⁶-,¹⁰⁰⁷-,¹⁰⁰⁸-,¹⁰⁰⁹-,¹⁰¹⁰-,¹⁰¹¹-,¹⁰¹²-,¹⁰¹³-,¹⁰¹⁴-,¹⁰¹⁵-,¹⁰¹⁶-,¹⁰¹⁷-,¹⁰¹⁸-,¹⁰¹⁹-,¹⁰²⁰-,¹⁰²¹-,¹⁰²²-,¹⁰²³-,¹⁰²⁴-,¹⁰²⁵-,¹⁰²⁶-,¹⁰²⁷-,¹⁰²⁸-,¹⁰²⁹-,¹⁰³⁰-,¹⁰³¹-,¹⁰³²-,¹⁰³³-,¹⁰³⁴-,¹⁰³⁵-,¹⁰³⁶-,¹⁰³⁷-,¹⁰³⁸-,¹⁰³⁹-,¹⁰⁴⁰-,¹⁰⁴¹-,¹⁰⁴²-,¹⁰⁴³-,¹⁰⁴⁴-,¹⁰⁴⁵-,¹⁰⁴⁶-,¹⁰⁴⁷-,¹⁰⁴⁸-,¹⁰⁴⁹-,¹⁰⁵⁰-,¹⁰⁵¹-,¹⁰⁵²-,¹⁰⁵³-,¹⁰⁵⁴-,¹⁰⁵⁵-,¹⁰⁵⁶-,¹⁰⁵⁷-,¹⁰⁵⁸-,¹⁰⁵⁹-,¹⁰⁶⁰-,¹⁰⁶¹-,¹⁰⁶²-,¹⁰⁶³-,¹⁰⁶⁴-,¹⁰⁶⁵-,¹⁰⁶⁶-,¹⁰⁶⁷-,¹⁰⁶⁸-,¹⁰⁶⁹-,¹⁰⁷⁰-,¹⁰⁷¹-,¹⁰⁷²-,¹⁰⁷³-,¹⁰⁷⁴-,¹⁰⁷⁵-,¹⁰⁷⁶-,¹⁰⁷⁷-,¹⁰⁷⁸-,¹⁰⁷⁹-,¹⁰⁸⁰-,¹⁰⁸¹-,¹⁰⁸²-,¹⁰⁸³-,¹⁰⁸⁴-,¹⁰⁸⁵-,¹⁰⁸⁶-,¹⁰⁸⁷-,¹⁰⁸⁸-,¹⁰⁸⁹-,¹⁰⁹⁰-,¹⁰⁹¹-,¹⁰⁹²-,¹⁰⁹³-,¹⁰⁹⁴-,¹⁰⁹⁵-,¹⁰⁹⁶-,¹⁰⁹⁷-,¹⁰⁹⁸-,¹⁰⁹⁹-,¹¹⁰⁰-,¹¹⁰¹-,¹¹⁰²-,¹¹⁰³-,¹¹⁰⁴-,¹¹⁰⁵-,¹¹⁰⁶-,¹¹⁰⁷-,¹¹⁰⁸-,¹¹⁰⁹-,¹¹¹⁰-,¹¹¹¹-,¹¹¹²-,¹¹¹³-,¹¹¹⁴-,¹¹¹⁵-,¹¹¹⁶-,¹¹¹⁷-,¹¹¹⁸-,¹¹¹⁹-,¹¹²⁰-,¹¹²¹-,¹¹²²-,¹¹²³-,¹¹²⁴-,¹¹²⁵-,¹¹²⁶-,¹¹²⁷-,¹¹²⁸-,¹¹²⁹-,¹¹³⁰-,¹¹³¹-,¹¹³²-,¹¹³³-,¹¹³⁴-,¹¹³⁵-,¹¹³⁶-,¹¹³⁷-,¹¹³⁸-,¹¹³⁹-,¹¹⁴⁰-,¹¹⁴¹-,¹¹⁴²-,¹¹⁴³-,¹¹⁴⁴-,¹¹⁴⁵-,¹¹⁴⁶-,¹¹⁴⁷-,¹¹⁴⁸-,¹¹⁴⁹-,¹¹⁵⁰-,¹¹⁵¹-,¹¹⁵²-,¹¹⁵³-,¹¹⁵⁴-,¹¹⁵⁵-,¹¹⁵⁶-,¹¹⁵⁷-,¹¹⁵⁸-,¹¹⁵⁹-,¹¹⁶⁰-,¹¹⁶¹-,¹¹⁶²-,¹¹⁶³-,¹¹⁶⁴-,¹¹⁶⁵-,¹¹⁶⁶-,¹¹⁶⁷-,¹¹⁶⁸-,¹¹⁶⁹-,¹¹⁷⁰-,¹¹⁷¹-,¹¹⁷²-,¹¹⁷³-,¹¹⁷⁴-,¹¹⁷⁵-,¹¹⁷⁶-,¹¹⁷⁷-,¹¹⁷⁸-,¹¹⁷⁹-,¹¹⁸⁰-,¹¹⁸¹-,¹¹⁸²-,¹¹⁸³-,¹¹⁸⁴-,¹¹⁸

ב. ואני כמעט נטוי רגלי כאין שפכה אשרי:

ו א נ י כ מ ע ט נ ט י ו וכתוב נחוי³². והוא פעול.
 ר"ל כל איש נבוכ נטוי בזה. ש פ כ ה: כתוב בה"א לשון נקבה³³
 על כל רגל, וקרי שפכו בו"ו³⁴ על שתי³⁵ הרגלים³⁶ שהם האשורים³⁷.
 ופירוש הפסוק כ מ ע ט נ ט י ו³⁸ ר ג ל י³⁹ מן האמונה
 בראותי שלום הרשעים כמעט אמרתי⁴⁰ ליה דין ולית דין⁴¹.
 ופי⁴². כ א י ו⁴³ ש פ כ ו⁴⁴ כמעט הוטלתי לארץ מאמונתי⁴⁵.
 כלומר כאילו⁴⁶ בלא דבר עמדי שלא נפלתי, כל כך היה הדבר
 המעמיד⁴⁷ מעט כאילו⁴⁸ אינו. לפיכך אבר כ א י ו.

ג. כי קנאתי בהוללים שלום רשעים אראה:

כ י ק נ א ת י ב ה ו ל ל י מ⁴⁹: ⁵⁰ הם הרשעים. כי ⁵⁰ הם
 מחעסקים בהנאת⁵¹ העולם הזה שהוא הוללות וסכלות ולא יחושו
 בזה⁵² אם יגזלו או⁵³ יגנבו או יעשו כל רע למלאות⁵⁴ תאונתם
 ואראה אותם בשלום, ולזה קנאתי עד אשר כמעט נטיו רגלי⁵⁵.

(32) נטיו-BFM. (33) נקיבה-B. (34) בוי"ו-IV. (35) ב'-F.
 (36) רגלים-M. (37) האשורים-BV. (38) נטוי-I. (39) רגליי-B.
 (40) שאמרתי-C. (41) שאין דין ואין דין-FMR; אין דין ואין
 דין-C. (42) ופירוש-I. (43) כאיין-BV. (44) שופכו-M.
 (45) הוטלתי מאמונתי לארץ-BIV. (46) כאלו-CFM; כלו-R.
 (47) המלה לא ברורה-F; המעמיד-B; המעמידני-CM. (48) כאלו-CFR.
 (49) מלה נוספת-הוללים-C. (50) מלים מטושטשות-F. (51) בהנאות-
 CFMR. (52) כזה-B. (53) ואם-CMR. (54) למלא-CFMR. (55) רגליי-B.

ד. כי אין חרצבות למותם ובריא אולם:

כ י א י נ ח ר צ ו ב ו ת ל מ ו ת ס: כל כך הם בטובה
 כל ימיהם עד יום המיתה. כי אפילו בעת מותם ימותו⁵⁶ ⁵⁷-בנחת
 בלא צער. כי פי' חרצבות קשרים. כמו⁵⁷-, "...פתח"⁵⁸ חרצבות
 רשע... ("ישיעה נח, ו) ומי שהוא מת בצער ובקושי כאילו⁵⁹ יש לו⁶⁰
 קשרים בהפרד החיים⁶¹ ולא יותרו הקשרים⁶² ההם אלא בקושי. אבל
 הם במנוחה ימותו כאילו⁶³ אין קשרים למותם ובריא אולם. ובריא
 כחם אולם מן⁶⁴ "יש לאל ידי..." (בראשית לא, כ) אכר בחייהם כח
 טבעם⁶⁵ בריא וחזק ובמותם ימותו בנחת. ויש מפרשים⁶⁶ אולם⁶⁷
 בחסרון כ"ף הדמיון⁶⁸ כאולם⁶⁹, כלומר הם בריאים כאולם⁷⁰ והוא
 הארמון⁷¹ החזק⁷² בבנין. ובדרש מפרש⁷³ חרצבות מלה מורכבת
 מאחר צביונות. אמר אין הקב"ה⁷⁴ מאחר צביונם⁷⁵ של רשעים אלא
 כל מה שהם מבקשים הוא נותן להם. משל לחולה שעלה⁷⁶ רופא
 לבקרו נטל כף שלו אמר להם תנו לו כל מה שהוא רוצה⁷⁷ לאכול.
 למה שהוא מת. כך⁷⁸ הקב"ה⁷⁹ ומשלם לשונאיו על פניו להאבירו.

(56) שימותו-B. (57) בלא צער ובנחת כי אין קשרים במותם-M. (58) מלה
 חסרה-IV. (59) כאלו-C. (60) מלה חסרה-CR. (61) מלה נוספת-החיים
 ממנו-M. (62) הקשורים-R. (63) כאלו-CFMR. (64) ובריא כח מן-I;
 כח אולם מן-V. (65) סיבעם-B. (66) וי"מ-M. (67) אלם-IV.
 (68) הדומיון-B. (69) באולם-BIV. (70) כמו באולם-FMR. (71) כארמון-C.
 (72) בבניין-CFMRV. (73) מלה חסרה-C. (74) הב"ה-M. (75) צביונים-R.
 (76) שעולה-B. (77) מבקש-BIV. (78) כן-CR. (79) הב"ה-M.

ה. בעמל אנוש אינמו ועם-אדם לא ינגעו:

כ ע מ ל א נ ו ש א י נ י מ ו ⁸⁰: בעמל שאר האנשים ⁸¹ שמחיתם
בעמל וביגיעה, הם אינם בכלל אותם ⁸² אנשים אלא בלי עמל ⁸³ ישיבו
מחיתם והנאותם. וכאשר יבאו ⁸⁴ נגעים ⁸⁵ וחלאים ⁸⁶ לשאר בני
אדם הם לא ⁸⁷ ינוגעו עמהם.

ו. לכן ענקתמו גאווה יעטף-שית חמס למו:

ל כ נ ע נ ק ת מ ו ⁸⁸ ל ג ר ה: מן הגאווה ⁸⁹ ישימו ענק ⁹⁰
לגרירותיהם ⁹¹ ומלבוש מחמס. זהו י ע ט פ ⁹² ש י ת ח מ ס
ל מ ו ויעטפו ⁹³ להם שית ⁹⁴ החמס תמיד ⁹⁵ כמו שיעטוף ^{96,95}
⁹⁷-אדם ⁹⁸ מלבושו ⁹⁹ תמיד כל היום כן ישימו הם ⁹⁷ החמס כל
היום.

ז. יצא מחלב עינמו עברו משכיות לבב:

י צ א ¹⁰⁰ מ ח ל ב ע י נ י מ ו: מרוב שומן ידמה ¹⁰¹ שיצאו
עיניהם כאילו ¹⁰² אין להם עינים. כי בעובי שומן ¹⁰³ הפנים ¹⁰⁴
יתכסו העינים ¹⁰⁵. ובמדרש (מדרש תהלים עג) עיניהם יוצאות ¹⁰⁶
מן הדברים ¹⁰⁷ השמנים שהם אוכלים ¹⁰⁸ ויושבים להם תחת עיניהם.

(80) אילימו-R. (81) אנשים-CFMR. (82) מלים נוספות-ועם אדם לא
ינוגעו-M. (83) מלה נוספת-ויגיעה-C. (84) יבואו-M. (85) נגפים-F.
(86) וחלאים-C. (87) ינגעו-M. (88) ענקתמו-B. (89) הגאווה-C.
(90) מלים נוספות-לצואריה-BIV. (91) לגרירותם-M. (92) יעטוף-IV.
(93) יעטפו-BIV. (94) שים-R. (95) מלים חסרות-M. (96) שיעטף-CF.
(97) מלים חסרות-אדם... ישימו הם-F. (98) האדם-BIV. (99) מלבושו-R.
(100) מלים נוספות-ז"א (לפני יצא)-F. (101) ידמה-I. (102) כאלו-FR.
(103) שמן-R. (104) פנים-M; מלה חסרה-F. (105) עיניהם-M.
(106) יוצאים-BFMR. (107) מהדברים, במקום כן הדברים-C. (108) אוכלים-
CM; אכלים-F.

ועיניהם בולטות מפניהם. שכן אתה¹⁰⁹ למד שכן¹¹⁰ העניות וכן
הדמעות עיניו של אדם מעמיקות. וכן בני קורה אומרים,¹¹¹
"עיני דאבה כני עוני..." (תהלים פח, י). ע ב ר ר מ ש כ י ר ת
ל ב ב, ומתרגמין מצפה שכותא. וכן נקרא הלב שכוי "...או
מי נתן לשכוי בינה." (איוב לח, לו) כמו¹¹², שצופה הדברים
במחשבה. כלומר כל מה שצופה להם¹¹³ משובות¹¹⁴ העולם שיבאו¹¹⁵
להם יותר ויותר יבא¹¹⁶ להם עברו¹¹⁷ על¹¹⁸ מה שחשבו¹¹⁹. ובמדרש¹²⁰
(מדרש תהלים עג) עברו משכיות לבב, הרבה¹²¹ נתת¹²² להם יותר
ממה¹²¹ שהם¹²³ מבקשים. יש שהיה¹²³ מסכים להיות¹²⁴ בעל
זכורה עשיתו¹²⁵ דוכוס. ומי שהיה¹²⁶ מסכים להיות¹²⁴ שלטון
עשיתו¹²⁷ שר צבא, על¹²⁸ מה שהם מסכימים העברת עליהם¹²⁹,
ובשביל כך מפרסם יבדרו.

ח. ימיקו וידברו ברע עשק מפרסם ידברו:

י מ י ק ו ימסו¹³⁰ בני אדם בדבריהם¹³¹ הרעים. ומנחי העי"ן
לא נמצא במקרא אלא זה. אבל בדברי רז"ל¹³² נמצא מפני שהיא¹³³
ממיקתו. ומפעלי הכפל נמצא, "...המק בשרו..." (זכריה יד, יב),

109(את-BCR. 110)מן-C. 111)אמרו-CM; מלה חסרה-F. 112)ולמי-M.
113)לבס-IV; לבס-B. 114)משובות-B. 115)יבואו-B. 116)באו-IV;
ובא-B; יבאו-M. 117)ועברו-IV. 118)מלה נוספת-כל-CMR.
119)מלה נוספת-להם-C. 120)מלה חסרה-V. 121)כלים חסרות-
נתת...ממה-M. 122)לתת-C. 123)כלים חסרות-מבקשים...שהיה-F.
124)מלים חסרות-בעל...להיות-M. 125)עשית אותו-IV.
126)שהוא-CF. 127)עשית-IV; עשיתי-R. 128)מלה נוספת-כל-IV.
129)הטבת(?) להם-C. 130)ימסו-B. 131)מדבריהם-F.
132)רבותינו-BIV; רבותי-R. 133)שהוא-B.

"ונמקו כל צבא השמים..." (ישיעה לד, ד) ולשונו חמק בפיהם¹³⁴
 וזולתם. ו י ד ב ר ו¹³⁵ ב ר ע ע ש ק, לא יראו¹³⁶ לדבר
 בעושיק שעושים ולא יחכסו בו אבל ידברו בו¹³⁷ ברע עד שידברו
 בו¹³⁸ מברום¹³⁹ לאמר כי אין¹⁴⁰ מרום עליהם שיענישם בזה.

ט. שחו בשמים פיהם ולשונום תהלך בארץ:

ש ח ו ב ש מ י ט פ י ה ט: הדגש חמורת הנח, "...אשר סביב
 שחו עלי" ¹⁴¹ (תהלים ג, ז). קמו, שבו¹⁴² ואדוני¹⁴³ אבי ז"ל¹⁴⁴
 פירשו¹⁴⁵ מפעלי הכפל שרשו שחת מענין¹⁴⁶. דמו¹⁴⁷ שותת בדברי¹⁴⁸
 רו"ל¹⁴⁹. כלומר נגר ורץ פיהם בשמים וכן לשונם חרוץ¹⁵⁰ בארץ
 זהו¹⁵¹ שאומר ת ה ל כ ב א ר צ, אומר¹⁵² כי שמו בשמים פיהם¹⁵³
 כלומר שמדברים באלהים כי אין¹⁵⁴ לו ידיעה בהם ולשונום¹⁵⁵ תהלך
 בארץ¹⁵⁶. כלומר פיהם ולשונום שהולכים¹⁵⁷ בארץ הם משימים אותם
 בשמים. או פירשו¹⁵⁸ מדברים באלהים בשמים ומדברים ביראי
 אלהים בארץ.

י. לכן ישיב עכו הלם ומי מלא ימצו לכו:

ל כ נ י ש י ב¹⁵⁹ ע מ ו ה ו ל כ: ישיב¹⁶⁰ כמו ביו"ד ר"ל

134) כפיהם-F. 135) מלה חסרה-M. 136) ייראו-CFM. 137) מלה
 חסרה-BIV. 138) לה חסרה-IV. 139) במרום-BIV. 140) מלים
 נוספות-אדון ושר-R. 141) אשר בשחו עלי-BCFIMRV. 142) ס' וכו'-F.
 143) ואדני-R. 144) ואאו"ל-F; זכרוננו לברכה-I. 145) פרשו-R.
 146) מעניין-IFRV. 147) נמו(?) -F. 148) מדברי-BIV. 149) רבוהי
 ז"ל-IV; רבוהי-BF. 150) פעמים חרוץ-R. 151) וזהו-B.
 152) אמר-CF; מלה חסרה-M. 153) פיהם בשמים-CFMR. 154) שאין-BIV.
 155) ולשונו-C; ולשו-R. 156) חסר כל יתר הפירוש-R. 157) מלה
 חסרה-F. 158) פירשו-IV. 159) ישוב-BFIMRV. 160) ישוב-BIV.

ישיב אותו האל וקרי¹⁶¹ ישוב בוי"ו אמר עמו שהוא בגלות ורואה שלות¹⁶² הרשעים ישוב פעם אחר פעם. ה ל ו ם כמו, "אל תקרב להם¹⁶³..." (שמות ג, ה) כלומר¹⁶⁴ בזאת הסענה אם יוכל למצוא הסענה כנגדה להצדיק הדין. ו מ י מ ל א י מ צ ו ל מ ו, ^{165, 166} חסר המתואר ר"ל¹⁶⁷ ומי כוס¹⁶⁸ מלא. וכן¹⁶⁹, "...ומאכלו בריאה" (חבקוק א, טז), "...כעדר הקצובות..." (שיר השירים ד, ב) והדומים להם. ר"ל מי כוס מלא תרעלות¹⁷⁰ ימצו להם¹⁷¹ מענין¹⁷², "...שחית מצית"¹⁷³ (ישיעה, נא, יז). כלומר ימצו¹⁷⁴ מים מרים¹⁷⁵ לתוך פיהם מזה הענין¹⁷⁶ ויש בפרשים¹⁷⁷ הלום מקור¹⁷⁵ מן "...הלכו עקבי סוס¹⁷⁸..." (שופטים ה-כב) כלומר ישוב¹⁷⁹ נשבר ונדכה¹⁸⁰ מזה הענין¹⁸¹.

יא. ואמרו איכה ידע אל ויש דעה בעליון:

ו א מ ר ו ¹⁸²: זאת הסענה ^{183 184}-שישובו בה ¹⁸⁴ כל היום לדעת מה היא¹⁸⁵, ואמרו א י כ ה י ד ע א ל ¹⁸⁶-דרכי בני אדם. והלא אל אמונה הוא ¹⁸⁶-ואם ¹⁸⁷ ידע דרכי בני אדם איך ירע לעמו ההולכים בדרכיו ויטיב¹⁸⁸ לכופרים בו ולרשעי

161) והרי-B. 162) שלווה-B. 163) הלום-BCFIMRV. 164) מלה נוספת-ישוב-IV. 165) למי-B. 166) מלים נוספות-כמו כוס-M. 167) מלים נוספות-ומי ר"ל-R. 168) כים-B. 169) מלה חסרה-B; וכן-C. 170) תרעלת-B; תרעלה-CM. 171) לכו-CFM. 172) מעניין-BI. 173) ומצית-B. 174) ימצא-CFM. 175) מלים חסרות-לתוך...מך-F. 176) עניין-BFIV. 177) ויש מפר-R. 178) אז הלכו עקבי סוס-M. 179) מלה חסרה-BIV. 180) נדכה-C; נדכא-B. 181) עניין-BFIV. 182) מלה נוספת-איכה-F. 183) מלים נוספות-שטענו בה-BIV. 184) מלים חסרות-B. 185) הוא-B. 186) מלים חסרות-דרכי...הוא-M. 187) ואמר אם-B; וגם-C. 188) ויטיב-FM; ויבית-C; ויכיר-R(?).

העולם¹⁸⁹. ואם יש דעה¹⁹⁰ בעליון איך יהיה¹⁹¹ זה.

יב. הנה אלה רשעים ושלוי עולם השגו חיל:
הנה אלה רשעים: הנה אלה¹⁹² האומות הם רשעים והם
שלוי עולם¹⁹³ והרבו נכסים וכבוד.

יג. אך ריק זכיתי לבבי וארחץ בנקיון כפי:
אך ריק זכיתי¹⁹⁴: ואני שאני עמו לריק זכיתי¹⁹⁵
לבבי¹⁹⁶. ולריק רחצתי בנקיון כפי כלומר לבי נקי¹⁹⁷ ומעשי¹⁹⁸
נקיים. ואני ברעה והם¹⁹⁹ בשלוח²⁰⁰.

יד. ואהי נגוע כל היום ותוכחתי לבקרים:
ואהי: אני טוב²⁰¹ ונגוע ביד הרעים, כל היום כל הימים
וכן לבקרים תמיד בכל בקר ובקר²⁰² כלומר יום ויום²⁰³ תוכחתי²⁰⁴
ויסורי²⁰⁵ בידיהם²⁰⁶.

טו. אם אמרתי אספרה כמו הנה דור בניך בגדתי:
אם אמרתי: זה מאמר אסף. או כל חסיד²⁰⁷ שכל²⁰⁸ דור
ודור בגלות, אם אמרתי אספרה זאת הסענה כמור

189) עולם-R. 190) זייעה-BF. 191) היה-R. 192) מלה חסרה-M.
193) מלים נוספות-השגו חיל-M. 194) זיכיתי-B. 195) מלים נוספות-
זכיתי לריק-IV; זיכיתי-B. 196) לבב-CM. 197) מלה חסרה-F.
198) ומעשי-B. 199) ולא-IV. 200) מלים נוספות-והם בטוב
ובשלוח-BIV. 201) מלה חסרה-M. 202) מלים נוספות-ובכל יום-IV.
203) יום-BCM. 204) תמיד תוכחתי-F. 205) ויסורי-B.
206) בידם-BIV. 207) חסיד אשר-M. 208) שבכל-IV.

שהם אומרים דור בניך, הנה בגדת ^{209a} בך, ומלת הנה מוקדם ובאחר ^{209b} 210- ובך ²¹¹ הוא ²¹⁰⁻ א מ ר ת י א ס פ ר ה כמו ²¹² דור בניך הנה ²¹³ בגדת י וכמוהו רבים במקרא. כמו "...ומספד אל" ²¹⁴ יודעי נהי" (עמוס ה, טז) כמו ^{215, 216} ויודעי נהי אל מספד ²¹⁷; "...מקום שם קבר..." (יחזקאל לט, יא) ²¹⁸⁻ כמו ²¹⁹ מקום קבר שם; ²¹⁸⁻ "...אף אש ²²⁰ צריך תאכלם" (ישעיה כו, יא), ²²¹⁻ אף צריך אש תאכלם ²²¹⁻, וכמוהו רבים.

טז. ואחשבה לדעת זאת עמל היא בעיני:

ו א ח ש ב ה: ²²² הנה יראתי כלספר בפי כמו שהם מספרים בפיהם ²²³ ואמר איכה ידע אל. והנה אחשבה בלבי לדעת מה ²²⁴ זאת, והנה עמל היא בעיני, כלומר בעיני לבבי ²²⁵. כי אהפוך ואהפוך ²²⁶ בואת הטענה ולא אמצא ²²⁷⁻ דבר בלבי ²²⁷⁻ לדעת ²²⁸⁻ מה זאת ²²⁸⁻, וכתוב היא ²²⁹ ביו"ד על הטענה והתשובה על זה וקרי ²³⁰ הוא ביו"ד ²³¹ על הדבר והענין ²³² אחד.

^{209a} הם אומרים בגדתי-M. ^{209b} מלה חסרה-F. 210) כלים חסרות-B. 211) וכך-FM. 212) מלה נוספת-כמו הנה-M. 213) הנה בניך-B. 214) ומספד ויודעי-C. 215) שהוא כמו-M. 216) מלים נוספות-בה ויוד-B. 217) אל יודעי אל מספד-C. 218) מלים חסרות-כמו...שם-B. 219) מלה חסרה-F. 220) אם-B. 221) מלים חסרות-אף...תאכלם-F. 222) מלה נוספת-לדעת-M. 223) מלה חסרה-F. 224) מלה חסרה-M. 225) לבי-BIV. 226) אהפך ואהפך-B. 227) מלים מוטטשות-F. 228) מלים חסרות-C. 229) הא-B. 230) והקרי-IV. 231) בלא ו"ו-B. 232) העניין-BIV.

יז. עד אבוא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם:

ע ד א ב ו א²³³: תרתי בלבי²³⁴ לדעה זאת בעמל גדול ולא
מצאתי עד שבאתי במחשבות לבבי אל מקדשי אל, והוא
עולם המלאכים והרוחות²³⁵ כי שם סוף²³⁶ השכר והגמול²³⁷ הקיים²³⁸,
כי טוב העולם הזה אינו עומד²³⁹, אבל באחרית והוא העולם הנפשות
בו יבחנו²⁴⁰ הסובים והרעים²⁴¹ וזהו שאמר²⁴² אבינה לאחרתם²⁴³.

יח. אך בחלקות תשית למו הפלתם למשואות:

אך בחלקות תמיד למי: ואמר מה ששמת להם מן
הטובה²⁴⁴ בעולם הזה²⁴⁵ להפילם לעולם²⁴⁶ הבא, כמו שילך בדרך חלק²⁴⁷
שידמה²⁴⁸ לו הדרך טוב בעבור שהוא חלק וכמעט קט יפעדו²⁴⁹ רגליו
ויפול למשו או ת²⁵⁰, וכן²⁵¹ בעולם הזה אין טובתם לאורך²⁵²
זמן. וגם כמותם אבד זכרם ולא ישאר טובם²⁵³ לבניהם אחריהם,
וזהו שאמר בפסוק הבא אהריו ספור תמור מן בלהות²⁵⁴.

יט. איך היו לשמה כרגע ספו תמי מן בלהות:

איך היו כל רואיהם²⁵⁵ יתמהו עליהם ואמרו²⁵⁶ איך היו
לשמה כרגע.

(233) אבא-CIMRV, (234) בליבי-B, (235) ורוחות הקדש-M, (236) מלה
חסרה-F, (237) הגמול-CFMR, (238) הקיום-; קיים- (239) קיים- .
(240) יבחינו-CM, (241) הרעים והטובים-R, (242) אמרו-B, (243) באחריתם-B,
(244) כן הארכה-B, (245) מלה חסרה-R, (246) מלה נוספת-למשואות-M,
(247) מלה נוספת-שיראה-BIV, (248) מלה חסרה-שידמה-B, (249) יעמדו-B,
(250) למטה-B, (251) וגם-R, (252) לארך-FR, (253) טובתם-B,
(254) ספו מן בלהות-C, (255) ראייהם-F, (256) ויאמרו-BIV.

כ. כחלום מהקיץ אדני כעיר צלמס תבזה:

כ ח ל ר מ ס ה ק י ן: והנה הם כמו הלום, כי מעט הקיץ לא
 ימצא הדבר כמה שראה²⁵⁷ בחלום, כמו שאמר²⁵⁸, "...כאשר²⁵⁹ יחלם²⁶⁰
 הרעב והנה אוכל והקיץ²⁶¹ ורקח²⁶² נפשו וגו'²⁶³" (ישיעה כס, ח).
 כן הרשעים עתה תראה בשלותם ועתה אינם כמו שאמר בלדד השוחי,
 "אם יבלענו כמקוטו וכחש בו לא ראיתך" (איוב ח, יח).
 264, 265- ב ע י ר צ ל מ ס ת ב ז ה הנה מבואר כי בעולם הזה
 יבחנו בהיות שלותם קצרה והכחינה הגדולה לעולם הבא, כי²⁶⁶
 נפשות הצדיקים יהיו בצרור ההיט ונפשות הרשעים יקלענה בתוך
 כף²⁶⁷ הקלע, כמו שאמר הפלתם למשואות, ואמר עוד²⁶⁸ בחינה אחרת-²⁶⁵
 ב ע י ר צ ל מ ס ת ב ז ה: פירש²⁶⁹ אדוני אבי ז"ל²⁷⁰ בעיר
 כמו בהעיר²⁷¹ המתים צלם הרשעים וצורתם תבזה, כמו שאמר הכתוב,
 "...אלא לחיי עולם ואלא לחרפות לדראון²⁷² עולם" (דניאל יב, ב).
 ו צ ל מ ס 273 תפרש אם תרצה על הגוף או על הרוח, ²⁷⁴- כמו
 "...בצחמנו כדמותנו...²⁷⁴" (בראשית א, כו) או על שניהם. ויש
 לפרש בעיר כמשמעו²⁷⁵, כלומר בעיר שהיה צלמס נכבד בעבור עשרם²⁷⁶

(257) שרואה-B; שראו-I. (258) שנאמר-IV. (259) באשר-B.
 (260) יחלום-BCFIMRV. (261) אוכל לה והקיץ-B. (262) וריקה-BIV.
 (263) וגומ'-R; מלה חסרה-BIMV. (264) מלה חסרה-M. (265) מלים
 חסרות-בעיר...אחרת-R. (266) מלה חסרה-B. (267) מלה חסרה-B.
 (268) ועוד אמר-F. (269) פי'-FMR. (270) אאז"ל-F. (271) מלים
 נוספות-ר"ל בהעיו-M. (272) לדיראון-B. (273) צלמס תבזה-C.
 (274) מלים חסרות-כמו...כדמותנו-M. (275) במשמעו-CFM. (276) עושרם-BIV.

וטובם כשהביא²⁷⁷ עליהם הרעה תביא צלמם²⁷⁸ לבזיון מהכבוד
שהיה²⁷⁹ בו, והראשון נכון.

כא. כי יתחפץ לבבי וכליותי אשתונן:

כ י י ת ח מ ץ: כי קודם שהבינתי זה היה מתחפץ לבבי בזה
הענין²⁸⁰ מענין²⁸¹, "...חומץ יין..." (במדבר ו, ג). כלומר שלא
הייתי מוצא דבר סתוק וערב בלבבי שאנוח בו²⁸² מזו²⁸³ המבוכה²⁸⁴
הגדולה. וכל ירתי²⁸⁵ אשת ונן, חסר בית השכוש²⁸⁶
ככו²⁸⁷, "...הנמצא בית יהוה" (מלכים א' יב, יא) וזולתו, אמר
ובכליותי²⁸⁸ גם כן²⁸⁹ -290, שהן²⁹¹ יועצות אשתונן על זה
הדבר²⁹². אשת ונן מגזרת, "...חץ שונן..." (משלי כה, יח).
כלומר חץ שונן הייתי עמהם בנאשי ונתני²⁹³ בדבר ביני לביני²⁹⁴.

כב. ואני בער ולא אדע בהמות הייתי עמך:

ו א נ י ב ע ר: קודם שהבינתי זה הייתי בער²⁹⁶ והוא האדם
סאין לו דעת כמו הבהמה²⁹⁷. בהמות הייתי עמך:
-298 וכמו בהמות²⁹⁹ הייתי עמך -298 בעבדי אותך, כי לא הייתי³⁰⁰

277) שתביא-B. 278) מלה חסרה-B. 279) שהיו-M. 280) העניין-BFR.
281) מעניין-FIRV; מלה חסרה-B; ומעניין-M. 282) בלבבי בזה הענין
שאנו בו-M. 283) מזה-IV; מלה חסרה-B. 284) מהמבוכה-B; המבוכה-F.
285) וכליות-CR. 286) השימוש-BIV. 287) כי כמו-B. 288) וזולתו
וכליותי אשתונן-M; מלה נוספת-אשתונן-C. 289) ג"כ-R. 290) מלים
חסרות-M. 291) שהיו-BIV; שהם-FR. 292) על דבר זה-M.
293) בנושאי ונותני-IV; בנשאי בדבר-R. 294) וביני-CFMR. 295) ואני
נער-B; ואני בער ולא אדע-IMV. 296) נער-B. 297) כמו שברא
הקב"ה הבהמה-BIV. 298) מלים חסרות-וכמו...עמך-BC. 299) הבהמות-M.
300) מלה חסרה-F.

יודע אם יש גטול אם לאו³⁰¹.

כג. ואני תמיד עמך אחזת ביד-ימיני:

ו א נ י ת מ י ד³⁰²: ואני בהיותי תמיד עמך ודבק בך
ובעבודתך מהעסק³⁰³ בהכמה עזרתני בדבר זה³⁰⁴ עד שהבינותי
מה הוא³⁰⁵, וזהו³⁰⁶ שאמר א ח ז ת ב י ד י מ י נ י
307- כלומר שלא נפלתי במבוכה³⁰⁸ כמו שאמר למעלה כמעט נסיו
ברגלי³⁰⁹ ואתה אחזת ביד ימיני³⁰⁷-,³⁰⁹ ועזרתני והקיטותני³¹⁰.

כד. בעצתך הנחנתי ואחר כבוד תקחני:

ב ע צ ת ך: וכמו שעזרתני בזה והנחנתי³¹¹ עצתך כן ת נ ח נ י
תמיד בעצתך והלמדני כל ימי חיי. ³¹²- ואחר כבוד תקחני ר"ל
בהפרד החיים וישאר^{312, 313} הכבוד, ת ק ח נ י כלומר תאסוף
כבודי אליך. וכלת ואחר אינה דבקה³¹⁴ עם כבוד והנגינה³¹⁵
מפריד ביניהם, לפיכך יתפרד בפני עצמו ואחר כלומר אחר מותי,
כלומר באחריתו תקחני, כלומר³¹⁶ שתקח³¹⁷ כבודי³¹⁸ והוא³¹⁹ הנפש,
או יהיה³²⁰ פי³²¹ כבוד³²² אל כבוד, כלומר אל כבודך³²³ תקחני.

(301) לא-C. (302) מלה נוספת-עמך-I. (303) ומהעסק-F. (304) הזה-CR.
(305) היא-B. (306) וזה-B. (307) מלים חסרות-כלומר...ימיני-BIV.
(308) מלה נוספת-הזאת-M. (309) מלים חסרות-ואתה...ימיני-F.
(310) והקטותני-FR. (311) והנחנתי-BIV. (312) מלים חסרות-כבוד...
וישאר-M. (313) מחיים מאשר-F. (314) דבוקה-M; איננה דבוקה-F.
(315) הנגחה(?) -R. (316) ר"ל-F. (317) שתוף(?) -C. (318) כבוד-C.
(319) שהוא-BIV. (320) מלה נוספת-כבוד-F. (321) פירוש-BIV.
(322) מלה חסרה-CFR. (323) כבוד-F.

כה. מי לי בשמים ועמך ולא חפצתי בארץ:

מ י ל י ב ש מ י ס: אין לי חפץ בשמים אלא בך כי³²⁴ כבעלי³²⁵
האמונות הרעות³²⁶ יש³²⁷ מאמינים³²⁸ בשמש³²⁹ או באחד הכוכבים³³⁰,
ואני אין לי חפץ אלא בך לבד, לא שמתי לך שוטף³³¹ לא בשמים ולא
בארץ, ובארץ ר"ל בארבע יסודות³³², ³³³-כי יש עובדים באש^{333, 334},
ויש³³⁵ עובדים המים³³⁶ וכן הרוח והעפר.³³⁷

כו. כלה שארי ולבבי צור לבבי וחלקי אלהים לעולם:

כ ל ה ש א ר י ו ל ב ב י: כשיכלה שארי שהוא³³⁸ הבשר ויכלה
לבבי והוא הנפש החיה³³⁹ אשר בלב כל חי, צור לבבי לא יכלה,
והוא השכל שהוא חזק³⁴⁰ הלב, כי פעולות השכל³⁴¹ בו יפעלו והוא
צור³⁴² לבבי ו ח ל ק י שהוא³⁴³-חלק אלהים³⁴³. ³⁴⁴-יהיה³⁴⁵
קיים³⁴⁶ לעולם, ³⁴⁴-³⁴⁷, ³⁴⁸-כלומר הדבק באלהים לעולם ר"ל
כשיכלה בשרי ולבבי צור לבבי וחלקי שהוא חלק אלהים יהיה קיים
לעולם³⁴⁷, וכן כסאך אלהים³⁴⁹-עולם ועד³⁴⁹ שפירושו כסא
אלהים, ³⁵⁰בן³⁵¹ חלק³⁵²-אלהים חלקי³⁵² חלק אלהים או פירושו
אחרי כלות שארי ולבבי צור לבבי וחלקי יהיה אלהים³⁵³ לעולם.³⁴⁸

(324) מלה חסרה-BFR. (325) כבעלי-BIV. (326) מלה חסרה-CR. (327) מלה
חסרה-C. (328) שמאמינים-CF. (329) בשמים-F. (330) בכוכבים-R.
(331) מלה חסרה-R. (332) היסודות-M. (333) מלים חסרות-BIV. (334) האש-F; לאש-L.
(335) יש-BIV. (336) במים-R. (337) המים והרוח והעפר-C; העפר והרוח-M.
(338) והוא-IRV. (339) החייה-R. (340) חזק-R. (341) מלה חסרה-F.
(342) מלה חסרה-C. (343) מלים חסרות-B. (344) מלים חסרות-FM.
(345) מלה חסרה-CR. (346) אלהים-B. (347) מלים חסרות-כלומר...קיים
לעולם-CR. (348) מלים חסרות-כלומר...אלהים לעולם-B. (349) מלים
חסרות-M. (350) מלים נוספות-עולם ועד-R. (351) כי-R. (352) מלים
חסרות-M. (353) מלה חסרה-M.

כז. כי הנה רחקיך יאבדו חצמתה כל זונה כסך:

כ י ה נ ה: חלקי יהיה לפי מדבקתי בך, אבל ר ח ק י ך
י א ב ד ו.³⁵⁴ ה צ מ ת ה³⁵⁵ כ ל ז ר נ ה מ מ ך: כל תועה³⁵⁶
מדרכיך חצמית אותו שלא יהיה לו חלק בך אחרי כלות³⁵⁷ הגוף.

כח. ואני קרבת אלהים לי טוב שתי באדני יהוה כחסי לספר כל

כלאכותיך:

ו א נ י ק ר ב ת³⁵⁸ א ל ה י ם: הם הרשעים, הם רחקיך³⁵⁹,
ולפיכך יאבדו. אבל אני ק ר ב ת³⁵⁸ א ל ה י ם ל י ס ו ב
שאצפה בקרבתך אליך שכר טוב לעולם³⁶⁰ הבא³⁶¹ ובך ש ת י³⁶²
מ ח ס י שתלמדני ל ס פ ר כ ל מ ל א כ ו ת י ך, כלומר
כל מעשיך שאדע ואוכל לספר ולהבין בחכמת³⁶³ השבע שהוא דעת
כל מעשיך³⁶⁴ הגופניים³⁶⁵ התחתונים והעליונים³⁶⁶ ומשם אעלה³⁶⁷
לדעת מעשיך הרוחניים³⁶⁸ ואז אדע דעת³⁶⁹ עליון.

(354) מלים נוספות-זונה כסך-M. (355) וחצמתה-C; חצמתה-FM. (356) תועה-M.
(357) כות-BIV. (358) קרבתך-B. (359) רחוקים-BIV. (360) העולם-B.
(361) מלה חסרה-B. (362) כלים חסרה-באדני יהוה-B. CFIMRV.
(363) בחכמה-F; חכמת-M. (364) מלים נוספות-שאדע ואוכל לספר-M.
(365) הגופניים-CFMR. (366) עליונים-F. (367) אלך-F. (368) הרוחניים-CM;
כלה חסרה-BIV. (369) דעה-CFM.

א. משכיל לאסף למה אלהים זנחת לנצח יעשן אפך בצאן מרעיתך:
 מ ש כ י ל ל א ס פ¹: זה המזמור ידבר על הגלות הזה. ואמר
 ל מ ה א ל ה י מ ז נ ח ת² ל נ צ ח, הרחקת³ אותנו לעולם
 י ע ש נ א פ ר⁴ כי התקצף האדם⁵ יתחמם ויצא עשן מנחיריו.
 ואמר כן על הבורא יתברך⁶ דרך משל.

ב. זכר עדתך קניית קדם גאלת שבט נחלתך הר ציון זה שכנת בו:
 ז כ ר⁷ וכמו שקניתם או⁸ ממצרים כן תקנה אותם עוד מזה הגלות⁹,
 וסעם קניית כי¹⁰ היו עבדים¹¹ להם כאילו מכורים בידם. ש ב ט
 נ ח ל ת ר¹², זכר כל השבטים כאחד¹³ לפי שהיו מיוחדים במצרים
 בין¹⁴-עם אחד-15,14 והם¹⁶ היו שם נחלת יהוה קרואים בשמו.
 או אמר נחלתך כאשר¹⁷ קנה¹⁸ אותם מבית עבדים נקראו¹⁹ נחלתו.
 כמו שכתוב, "והם עמך ונחלתך"²⁰ אשר הוצאת²¹ בכחך הגדול..."
 (דברים ט, כט). ה ר צ י ו נ זה ש כ נ ת ב ר²² אכר²³
 קניית אותם²⁴ וגאלתם כמצרים עד שהבאתם²⁵ אל הר ציון ששכנת²⁶
 בו, וכך אמר בשירת היס, "...עם זו קניית²⁷. תביאמו²⁸ ותסעמו
 בהר נחלתך מכין לשבתך פעלת²⁹ יהוה..." (שמות טו, טז-יז).

(1) בצאן מרעיתך-B; משכיל...לנצח-IV; משכיל...מרעיתך-CMR.
 (2) זנחתה-B. (3) הרחקתה-B; הרחק-F. (4) מלה חסרה-CFMR. (5) אדם-
 BIV. (6) הבור' יה'-BV; יתעלה-F; מלה חסרה-CR. (7) זכור-R;
 זכור עדתך-BF; זכור עדתך קניית-IV. (8) מלה חסרה-M. (9) מזה
 הגלות עוד-BIV. (10) מלה חסרה-B. (11) עובדים-B. (12) נחלתך-M.
 (13) באחד-R. (14) כלים חסרות-F. (15) אחד-BC. (16) להם-FIMR;
 מלה חסרה-F. (17) כאשר-B. (18) מלה מטושטשת-M. (19) נקראם-M.
 (20) נחלתך-BI. (21) פדית-BCFIMRV. (22) כלים נוספות-וכן אכר בשירה
 היס עם זו-CR. (23) מלה חסרה-CR. (24) מלה נוספת-מצרים-M.
 (25) שבאתם-B; שהביאותם-IV. (26) ששכנתה-B. (27) זה קנייתה-B.
 (28) תביאמו-I. (29) פעלתה-B.

ובאמרו ³⁰ ה'ר ציון זה בעבור כי ³¹ הוא ידוע, או בעבור כי ^{32,31} בציון נאמר ³³ זה ³⁴ המזמור. ³³

ג. הרימה פעמיך למשאות נצח כל-הרע אויב בקדש:

ה'ר ימ ה'פ עמ יך יש מפרשים ³⁵ פעמיך מן, "...הולם פעם
... (ישעיה מא, ז) או הוא כמשמעו ³⁶ רגליך והוא ³⁶ על דרך,
"...קומה יהוה יפוצו אויביך..." (במדבר י, לה). ³⁷ למשאות ³⁸ ת
נצח שם במקום מקור כמו ³⁹ להשאות. וכן "...למשאות אותה
משרשיה" (יחזקאל יז, ט). ⁴⁰ כמו להשיא. כל ה'רע אויב
בקדש ⁴¹ וכן ⁴² "...כל ⁴³ תשא עון ⁴⁴ וקח טוב ⁴⁵..."
(הושע יד, ג) ⁴⁶ כמו כל עון תשא ⁴⁶ "...אף אש צריך תאכלם"
(ישעיה כו, יא). ⁴⁷ אף צריך אש תאכלם ⁴⁷. ופירוש הפסוק
הרימה פעמיך להשאות נצח כל אויב שהרע בקדש. רוצה לומר בבית
המקדש. ⁴⁸

ד. שאגו צרריך בקרב מועדך שמו אותהם אתות:

שאגו מועדיך. בתי ⁴⁹ המקדש הנקראים ⁵⁰ מועדים ⁵¹ לפי
שנועדים ⁵² שם ישראל ⁵³ לרגלים. וכן שרפו ⁵⁴ כל מועדי אל.

(30) ובאמרו-BIRV. (31) מלים חסרות-הוא...כי-M. (32) פעמים
בעבור כי-R. (33) מלים משובטשות-F. (34) מלה חסרה-M.
(35) י"מ-M. (36) מלים חסרות-M. (37) מלים נוספות-למשאות עניין
הרבה וסמון-R. (38) למשאות-CFIMR. (39) מלה חסרה-B.
(40) מלה נוספת-שהוא-M. (41) מלים נוספות-כמו כל אויב הרע-CM.
(42) מלה חסרה-C. (43) כל-R. (44) מלה חסרה-BV. (45) מלים
חסרות-CFR. (46) מלים חסרות-כמו...תשא-R. (47) מלים חסרות-אף
צריך אש תאכלם-B. (48) מקדש-I. (49) בית-F. (50) נקראים-FR;
נקרא-C; נקראו-M. (51) מועדיך-C; מועד-BIV. (52) נועדו-M.
(53) ישראל שם-F. (54) שרפי-BCV.

ואמר ש א ג ו כמו שאמר⁵⁵, "...קול⁵⁶ נתנו בבית יהוה
 57- כיום מועד-⁵⁷" (איכה ב, ז). ש מ ו א ו ת ת מ א ת ו ת⁵⁸
 נבוכדנצר⁵⁹ שם^{60, 61} אותות⁶² להחריב בית המקדש⁶³ כמו שאמר,
 "...שאל בתרפים⁶⁴ ראה בכבוד" (יחזקאל כא, כו), אם ילך לירושלם
 או^{65, 66} לארץ⁶⁷ בני עמון ובאו אותותיו ללכת לירושלם-^{64, 68}
 ולהחריבה.

ה. יודע כמביא למעלה בסבך עץ קרדמות:

י ו ד ע כ מ ב י א ל מ ע ל ה כשנבנה בית המקדש היה⁶⁹ נודע⁷⁰
 מי שהיה מביא⁷¹ קרדמות⁷² בסבך⁷³ עץ לכרות אותו לצורך⁷⁴
 הבנין כאילו היה מביא אותו למעלה בשמים לפני כסא הכבוד כל
 כך היו שמחים וכתפארים באותו⁷⁵ בנין⁷⁶ ועתה באו⁷⁷ האויבים
 והלמו הפתחים⁷⁸ בכשיל⁷⁹ וכלפוח⁸⁰ כ ס ב כ⁸¹ כמו..." נאחו
 בסבך^{81, 82} "... (בראשית כב, יג), והוא משקל⁸³ אחר כי זאת⁸⁴
 הבי"ת⁸⁵ נקראת⁸⁶ בקמץ חטף.

ו. ועת פתוחיה יחד בכשיל וכילפת יהלמון:

ו ע ת⁸⁷ פ ת ו ח י ה י ח ד כל הפתוחים⁸⁸ והציורים שהיו⁸⁹

(55) מלה חסרה-CF. (56) וקול-B. (57) מלים חסרות-M. (58) שמו אותות
 אותות-BCFIMRV. (59) נבוכדנאצר-FM; נבוכד נצר-BCR. (60) ששם-M.
 (61) מלים נוספות-מועד לפי-I. (62) מלה נוספת-כשבא-M.
 (63) הקדש-I. (64) מלים חסרות-ראה... לירושלם-B. (65) מלה חסרה-V.
 (66) מלה נוספת-ילך-M. (67) ולארץ-V. (68) ירושלים-CFMR.
 (69) מלה חסרה-M. (70) מלה נוספת-כי-M. (71) מלה חסרה-F.
 (72) קרדמו-BV. (73) מלה נוספת-או-C. (74) לצרך-R. (75) מלה
 חסרה-B. (76) בניין-FIRV; בניין-B. (77) באים-BV.
 (78) הפתוחים-CFM. (79) בכשיל הפתחים-I. (80) וכילפות-CF;
 ובכלפות-IV; ובכילפות-B. (81) מלים חסרות-B. (82) מלה
 נוספת-קרניו-F. (83) משק-F. (84) זה-CFM. (85) הבי"ת-BCFIM.
 (86) נקרא-R. (87) ועתה-BCFIRV. (88) הפתחים-BV. (89) שהיא-BIV.

עשויים⁹⁰ בזהב כולם יחד⁹¹ י ה ל מ ו ן⁹² אותם כ ש י ל
ו כ ל פ ת⁹³ ובנוי⁹⁴ פתוחיה⁹⁵ על⁹⁶ המלאכה כלומר⁹⁶
כלאכת הבית שהיו פתוחים⁹⁷ נאים הלמו אותם האויבים. כ ש י ל
הוא קרדום. וחרגום⁹⁸, "...ובקרדומות^{100,99} באו לה¹⁰¹..."
(ירמיה מו, כב) ¹⁰²-וככה דעלין^{103,102} בכשילין. ו כיל פ ת¹⁰⁴
גם¹⁰⁵ הוא כלי מפץ¹⁰⁶ כמו הקרדום^{108,107}.

ז. שלחו באש מקדשך לארץ חללו משכן שמך:

¹⁰⁹-ש ל ח ו ב א ש מ ק ד ש ך כמו הפוך שלחו אש במקדשך.
וכן, "...ואת העיר¹¹⁰ שלחו באש¹⁰⁹" (שופטים א, ח).

ח. אמרו בלבם נינם יחד שרפו כל מועדי אל בארץ:

א מ ר ו ן¹¹¹ ב ל כ ם¹¹² ¹¹³-נ י נ ם י ח ד¹¹⁴ נינה אותם^{115,113}
ר"ל¹¹⁶ נהרגם כמו, "...חרב היונה" (ירמיה מו, טז). כי יש
בלשון הזה¹¹⁷ שהוא לשון אונאה בממון כמו, "ולא¹¹⁸ חוננו¹¹⁹

(90) עושים-M; עשוי'-I. (91) יחד-BV. (92) יהלום-BV.
(93) ובכילפות-B; ובכלפות-IV; וכלפות-MR; וכילפות-IF.
(94) ובכילפות-BV; וכנו-MR; מלה בלתי קריאה-F. (95) פיתוחיה-BIV.
(96) מלים חסרות-M. (97) פתוחיה-BIV. (98) וחרגום-FMR.
(99) ובקרדומות-V; ובקרדומים-B. (100) מלה נוספת-כי-M.
(101) לך-CFR. (102) מלים חסרות-M. (103) דעלין-F.
(104) וכילפות-BF; וכלפות-CIMMV. (105) מלה חסרה-BIV;
מלה נוספת-כן-F. (106) מעץ-BI. (107) קרדום-F. (108) מלים נוספות-
והוא בשקל ואלמות סביבי האחד. אלם. כלף כלי שמשבירין
ומסתתין בו האבנים-IV. (109) חסר כל הפסוק הזה-ב. (110) מלים
נוספות-באש שלחו-C. (111) ואמרו-BV. (112) בליבם-R. (113) מלים
חסרות-נינם...אותם-M. (114) נינה נינם-C; נינם-R; נינה יחד-V.
(115) אותה-B. (116) רצה לומר-I; כלום-M. (117) זה-M. (118) לא-B
אל-CIMMV. (119) חנו-BF.

120- איש את 121 עמיתו -122,120... " (ויקרא כה, יז). ויש לשון
 אונאת 123 במסוך 124 ובגוף כמו 125 "...ולא יונו עוד נשיאי את 126
 עמי 127... " (יחזקאל מה, ח). "והאכלתי את 126 מוניך 128... "
 (ישעיה מט, כו) -129 חרב היונה. -129 כל מו ע ד י א ל פרשתיו. 130

ט. אתחילו לא דאינו אין עוד נביא ולא-אתנו ידע עד מה:
 א ר ת י נ ר 131 ל א 132 ר א י נ ר 133, אותות הגאולה לא
 ראינו עדיין 134 וארך 135 זמן רב גלותינו. 136 א י נ ע ר ד 137
 נ ב י א, -138, -139 מעת הגלות -139, משמתו הגי, זכריה, מלכי, לא
 היה לנו עוד נביא -138 להגיד העתידות ומתי תהיה הגאולה, או פי'
 א י נ ע ר ד נ ב י א 141 אין עדיין, כלומר 142 הנביא שעתידי
 להגלות לנו 143 סמוך 144 לגאולה והוא אליהו 145 הנביא לא בא עדיין.
 ו ל א 146 א ת נ ר י ד ע 147 ע ד מ ה תהיה הגאולה, ומה פירושו
 מתי, וכך "עד" -148 מה יהיה -148 תנאף 149 לנצח 150... " (תהלים עט, ה).

י. עד מתי אלהים וחרף צר ינאץ אויב שטן לנצח:

ע ד 151, 152 מ ת י א ל ה י מ י ח ר פ צ ר, יחרף 153
 וינאץ שטן, כי אומר 154 כי 155 אין 156, 157 יכולו בידך 158

120) מלים חסרות-M. 121) כלה חסרה-BIV. 122) בעמיתו-BIV.
 123) אונם-F; כלה חסרה-C. 124) כמון-BIV; מלה חסרה-M.
 125) מלה חסרה-BIV. 126) מלה חסרה-BIV. 127) מלה נוספת-כמו-BI.
 128) מלה נוספת-את-BIV. 129) מלים חסרות-M. 130) פרשתי-BI;
 פרשתי-V. 131) אוהותינו-BCFIRV. 132) מלה חסרה-CFR. 133) כלה
 חסרה-BCFR. 134) עדין-FR. 135) ואורך-B. 136) גלותנו-CM.
 137) מלה חסרה-BIV. 138) מלים חסרות-מעת...נביא-M. 139) מלים
 חסרות-מעת הגלות-R. 140) מלה חסרה-C. 141) מלה חסרה-CMR.
 142) כלו-FMR. 143) כלה חסרה-F. 144) סמו-B. 145) אליה-BIMRV.
 146) מלה חסרה-B. 147) יודע-BCFIMRV. 148) מלים מטושטשות-F.
 149) תנאץ יהיה-BFIMV. 150) וגו'-M. 151) מלה חסרה-V. 152) כלה
 נוספת-ער-BV. 153) מלה נוספת-צר-IV. 154) או'-M. 155) מלה
 חסרה-C. 156) שאין-C. 157) כלה נוספת-כך-CMR. 158) מלה
 חסרה-CMR; כך-F.

159-להוציאנו¹⁶⁰ מן הגלות. 161,159-

יא. למה תשיב ידך וימינך מקרב חוקך כלה:

ל מ ה ת ש י ב, כמו "...השיב אחור¹⁶² ימינו מפני אויב"

(איכה ב, ג). י ד ר היא השמאלית. מ ק ר ב ח י ק ר¹⁶³

כ ל ה, כלה האויב חיקך¹⁶⁴, והוא בית המקדש מקום סתור כמו

החיק¹⁶⁵ לאדם¹⁶⁶, 167-או פירושו כלה ימינך חיקך¹⁶⁸ ונקום¹⁶⁹

נקמתינו, כי מי שישים ידו בחיקו לא יעשה פעולה, כדרך העצל¹⁷⁰

שיתן ידו בחיקו ולא יעשה מלאכה, וטעם כלה שלא¹⁷¹ תשיבנה

עוד אל חיקך¹⁷² עד עשותך¹⁷³ משפט¹⁷⁴ ברשעים, והכל דרך משל. 167,174-

יב. ואלהים כלכי מקדם פעל ישועות בקרב הארץ:

ו א ל ה י מ¹⁷⁵ מ ל כ י¹⁷⁶ איך הוא זה שהניחנו¹⁷⁷ בגלות

הזמן האורך¹⁷⁸ הזה מ ק ד מ¹⁷⁹ הוא מלכי ו פ ו ע ל ל י

י ש ו ע ו ת ב ק ר ב ה א ר צ, ועתה הוא כאילו¹⁸⁰ אינו

מלכי שבעלוננו¹⁸¹ אלהים¹⁸² זולתו. 183 184-וטעם שאמר¹⁸⁵ בקרב

הארץ, כמו שאמר לפרעה, "...למען חדע כי אני יהוה בקרב הארץ"

(שמות ח, יח). כלומר אף על פי שאני עליון¹⁸⁶ משגיח בתחתונים

(159) מלים ב'תי קריאות-להוציאנו...הגלות-F. 160) להוציאם-R.
 (161) מהגלות-CR. 162) אחר-B. 163) חיקך-BIV; חקך-CR; סלה
 בלתי קריאה-F. 164) חיקך-BIV. 165) החק-BMV. 166) באדם-M.
 (167) מליט חסרות-או...דרך משל-CM. 168) חיקך-BIV. 169) נקום-R.
 (170) מלה מטושטשת-M. 171) לא-R. 172) חיקך-BFIV. 173) עשות-B.
 (174) מלים בלתי קריאות-ברשעים...משל-M. 175) ואלהי-BIV.
 (176) מלה חסרה-CR. 177) שתנחנו-M. 178) האורך-R. 179) ונקדם-
 FMR. 180) כאלו-CFMR. 181) שבעלונני-FR. 182) ארנים-F;
 מלה חסרה-X. 183) זולתי-F. 184) מלים חסרות-וטעם...בתוך
 ארצם-CM. 185) מלה חסרה-FR. 186) מלה נוספת-אני-FR.

ועושה¹⁸⁷ בהם כרצוני¹⁸⁸, וטעם בקרב, אפילו בחוץ ארץ האויבים
הכופרים¹⁸⁹ ואין להם כח¹⁹⁰ להנצל מידו אפילו¹⁹¹ בחוץ ארצם. -184

יג. אתה פוררת בעוז ים שברת ראשי תנינים על-המים:

אתה פוררת בעוז¹⁹² פוררת ענין¹⁹³ שבר¹⁹⁴ ורצוף.
כמו¹⁹⁵ "...התפוררה ארץ..." (ישעיה כה, יט), "...ויפרפרני..."
(איוב טז, יב). אמר מקדש עשית¹⁹⁶ לנו כל הישועות¹⁹⁷ האלה¹⁹⁸
בעבורנו¹⁹⁹, שברת בעוז²⁰⁰ ים²⁰¹ ועברנו²⁰² בהוכו. ושבבת
ראשי אויבינו²⁰³ במים²⁰⁴, זהו שאמר ראשי²⁰⁵ תנינים
על המים ודמה²⁰⁶ המצרים²⁰⁷ לתנינים כמו שאמר על פרעה,
"...התנין הגדול..." (יחזקאל כט, ג).

יד. אתה רצצת ראשי לויתן תתננו מאכל לעם לציים:

אתה רצצת ראשי²⁰⁸ לויתן²⁰⁹, הוא פרעה כי
לויתן²⁰⁹ פירוש²¹⁰ התנין הגדול. כמו "...על לויתן²⁰⁹ נחש
ברח..." (ישעיה כז, א).²¹¹ ואמר ראשי על שלישיו ועל²¹² גיבוריו^{210, 213}.

(187) ועשה-B. (188) כרצוני-BV; מלה בלתי קריאה-M. (189) והכופרים-R; הצורדים-I.
(190) ואין כח להם-BIV. (191) אפי-B. (192) מלה חסרה-CFR.
(193) עניין-F; לשון-BIV. (194) שבור-IV. (195) מלה נוספת-
פור-F. (196) עושה-M. (197) מלה כסושטשת-F. (198) האל-M.
(199) בעבורינו-IV; בעבורי-B. (200) בעוזך-BIV. (201) מלה
כסושטשת-M. (202) עברנו-CMR. (203) אויבנו-FR. (204) כמים-B.
(205) מלה חסרה-BV. (206) ודימה-IV; דימה-B. (207) המצריים-C;
מצרים-BIV. (208) מלה חסרה-CFR. (209) ליויתן-B.
(210) פירוש-IMV. (211) מלים בלתי קריאות-F. (212) מלה חסרה-CMR.
(213) וגבוריו-CMR.

ת ת נ נ 214, 215 מ א כ ל ל ע י י י , 216- זהו בוח 217
הים שבזון 218 ישראל 219 שהיו עם ההולכים 220 לציים- 216,
ציים 220 פירושו מדברות, כי בצאתם מצרים הלכו במדברות, כי
כל מעסייהם היו במדברות 221, מדבר איתם 222- מדבר סוף, כדבר
פארן, מדבר קדש, 223- מדבר סין 223- 224- מדבר מואב. 224-
או יהיה 225 למ"ד לציים כמו 226 למ"ד 227 לעבדך ליעקב, ופירושו 228
ציים 229 מדבריים. 230 והענין 231 כמו שפירשנו. 222, 232-

סו. אתה בקעת מעין ונחל אתה הובשת נהרות איתן:

אתה בקעת מעין 233, בקעת להם הצור היבש עד שיצא
מכנו מים 234 מעין 235 ונחל. ועל שם סופו אמר מעין 236 כי
המעין 237 לא יבקע אלא הצור. וכן, "...אפיתי על גחליו 238
לחם..." (ישעיה מד, יט) "...וטחני 239 קמח..." (שם מז, ב).
כי לא יאפה הלחם ולא יטחן 240, 241 הקמח אלא הבצק יאפה ויעשה 242
לחם והחטים יטחנו ויהיו 242 קמח, כן הצור יבקע ויהיה מעין 243,

214) תתנינו-B; תתנו-IR. 215) מלה נוספת-מאלה-C. 216) מלים
חסרות-זהו...לציים-M. 217) ביזה-BIV. 218) שבזון-C.
219) ישר'-V. 220) מלה מטושטשת-F. 221) במדברות היו-BCFMR.
222) מלים חסרות-מדבר סוף...שפירשנו-I. 223) מלים חסרות-
מדבר סין-CFIMR. 224) מלים חסרות-מדבר מואב-B. 225) ויהיה,
במקום או יהיה-F. 226) כלום'-CFR. 227) כלמד-C; מלה חסרה-FR.
228) ופירו-C; ופי'-FM; ופירש-R. 229) לציים-BV. 230) מדבר
יח-3. 231) והעניין-DFRV. 232) שפרשנו-FR. 233) מלה חסרה-CFR.
234) מלה חסרה-CFMR. 235) בעיין-FR. 236) מעיין-CMR.
237) המעיין-CMR; המעינים-B. 238) גחלים-C. 239) טחני-CF.
240) ויטחן, במקום ולא יטחן-B. 241) וטחני, במקום ולא יטחן-I.
242) ויהיה-CFMR. 243) מעיין-BCIRV.

וכן אמר "...ובקע צורים במדבר..." (תהלים עח, טו). את ה
הו בשת נהרו ת א י ת ן, דבר והפכו, כי הצור החלמיש
הפכת למעין²⁴⁴, ומקום²⁴⁵ המים²⁴⁶ הפכת²⁴⁷ ליבשה, ועל הירדן
אמר נהורות איתן שהיה בחזקתו מלא²⁴⁸ 249- כל גדותיו²⁴⁹
והוביש אותו ועברו²⁵⁰ ישראל בתוכו ביבשה, ובאמרו²⁵¹
נ ה ר ו ת²⁵² והוא אחד²⁵³, מפני²⁵⁴ נהרות אחרים הנשפכים²⁵⁵
בתוכו, ואיתן שם לא תואר²⁵⁷, לפיכך²⁵⁸ נסמך נהרות אליו.

טז. לך יום אף לך לילה אתה הכינות מאור ושמש:
לך יום אף לך לילה לפי שזכר²⁵⁹ ההפכים שעשה
260- לישועות²⁶¹ ישראל לעשות היבש לח והלח יבש²⁶² זכר גם
כן ההפכים שעשה²⁶⁰ בעולם בבריאתו סבע כנגד טבע, כמו שעשה
בזמן הבריאה²⁶³ טבעים²⁶⁴ זה הפך זה, וכן בכל²⁶⁵ יום²⁶⁶ ויום
הוא²⁶⁶ הופך הטבעים²⁶⁷ לרצונו²⁶⁸ לצורך²⁶⁹ עבדיו להראות
כי הכל בידו, ואלא הם הפכי העולם שהוא זוכר, וכולם בראם כן
דבר והפכו לצורך הברואים כי היום והלילה דבר והפכו וכל
אחד²⁷⁰ צורך הברואים כי הלילה מנוחת בני²⁷¹ אדם²⁷² וטרף²⁷³

244) למעיין-B.C.F.I.M.V. (245) ומרוב-B.IV. (246) המעיין-BV.
247) הפכחה-B.C.IV. (248) מלה נוספת-על-C. (249) מלים חסרות-כל
גדויות-F. (250) מלה נוספת-M. (251) ובאומרו-B.IV. (252) נהרי-
B; נהרו-V. (253) מלה מטושטשת-M. (254) ממיני-F. (255) אשר
נשפכים-B.IV. (256) להוכו-FM; בו-B.IV. (257) תאר-CF.
258) לפי-FM. (259) שזכר-C. (260) מלים חסרות-לישועות...שעשה-R.
261) לתשועה-FM. (262) יבשה-M. (263) הבריא-BI. (264) הטבעים-M;
טבעיים-R. (265) מלה חסרה-F. (266) מלים חסרות-ויום הוא-F.
267) הטבעי-BV; הטבעיים-R. (268) ברצונו-FM. (269) כצורך-B.
270) מלה נוספת-ואחד-M. (271) מלה חסרה-R. (272) האדם-FM.
273) והיום טרף-M.

החיות, לפיכך²⁷⁴ אסר אף²⁷⁵ כי אפילו הלילה שלא יראה שיש בו
²⁷⁶-תועלת יש בו²⁷⁶ תועלת גדולה, ולך²⁷⁷ הוא²⁷⁸ כי אתה
 כוננת²⁷⁹ בו²⁸⁰ להיות חשך²⁸¹ חצי הזמן לתועלת הברואים.

יז. אתה הצבת כל גבולות ארץ קיץ וחרף אתה יצרתם:

²⁸²-ק יץ²⁸³ ו ח ר פ א ת ה²⁸⁴ י צ ר ת ם²⁸⁵, גם כן
 דבר²⁸² והפכו, ולא זכר²⁸⁶ קור²⁸⁷ וחום²⁸⁸ כי בכלל חורף²⁸⁹
 קור²⁹⁰ ובכלל²⁹¹ קיץ²⁹² חום²⁹³, וכל²⁹⁴ אחד מהם הוא²⁹⁵
 צורך הברואים, וזכר²⁹⁶ התנועה התמידית שהוא²⁹⁷ יום ולילה²⁹⁴-
 וזכר התנועה התמידית²⁹⁸ קיץ²⁹⁹ וחורף. וכן³⁰⁰ כל²⁹⁹-
 ג ב ו ל ו ת³⁰¹ א ר ץ שהם שבעה³⁰² נופות שהעולם³⁰³ נחלק
 בהם³⁰⁴ וכל³⁰⁵ נוף³⁰⁶ מהם³⁰⁷ הפך האחר ואירר³⁰⁸ משונה
 מחברו³⁰⁹, והכל לצורך הברואים, ומאור ושמש פירושו³¹⁰ מאור
 אור הלבנה והכוכבים³¹¹ בלילה³¹² ואור³¹³ השמש ביום. כמו

(274) לפי'-FM. (275) מלה חסרה-FIR. (276) מלים חסרות-תועלת יש
 בו-CI. (277) מלה מטושטשת-M. (278) היא-BF. (279) כוננת-R; מלה
 חסרה-F. (280) מלה חסרה-M. (281) חושך-B. (282) מלים בלתי
 קריאות-קיץ...דבר-F. (283) וקיץ-BCIV. (284) מלה חסרה-CR.
 (285) מלה חסרה-BCR. (286) מלה חסרה-F. (287) קר-FR. (288) וחם-R.
 (289) חרף-R. (290) קר-FR; וקיץ-BIV. (291) כלל-BIV. (292) קור-BIV.
 (293) וחום-BIV; חם-FR. (294) מלים בלתי קריאות-אחד...ולילה-F.
 (295) מלה חסרה-M. (296) מלה חסרה-B. (297) מלה חסרה-BIV.
 (298) הזמנית-CMR. (299) מלים בלתי קריאות-וחורף וכן כל-F.
 (300) מלים נוספות-אתה הצבת-IV. (301) מלה חסרה-I. (302) ו'-FM.
 (303) בעולם; העולם שהעולם-X. (304) מלה חסרה-R. (305) מלים
 בלתי קריאות-נוף...מחברו-F. (306) נוף-R. (307) מלה חסרה-BV.
 (308) ואור-C. (309) מחבירו-BIV. (310) פי'-C; פירושם-M; פרושו-R.
 (311) מלה מטושטשת-F. (312) מלה נוספת-אחד-B. (313) מלה חסרה-M.

שומר, 314 "..." את המאור הגדול לממשלת היום 315 ואת המאור הקטן 316
לממשלת הלילה 317-ואת הכוכבים 317, 318" (בראשית א, טז).
וכל זה ה כ י נ ו ת 319, לצורך הברואים, כי אור השמש גלויה
תועלתו באורו 320 ובחומו. ואור הירח והכוכבים 321 צורך 322
323-הולכי מדברות 323 ויורדי הים, וכחם 324 לצורך הצמחים, כמו
שכתוב 325 "..." גרש ירחים" (דברים לג, יד). 326-ויש לירח גם כן
כח בנים, 327 ונאמר 326-..." מערנות כימה ומושנות 328 כסיל..."
(איוב לח, לא) וכן כל כוכב וכוכב 329 יש לו כח 330-בצמחים או
באבנים 331 ובמחכוה 332 333-כמו שאמרו רבותינו 334 ז"ל-330, 335
אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל מרקיע 336 ומכה 337 אותו
338-המזל ואומר לו גדל. 333-338.

יח. זכר זאת אויב חרף יהוה ועם נבל נאצו שמך:

339-ז כ ר ז א ת 339-אתה שעשית כל זה 340 זכור 341 כי האויב
מכחש בך בכל זה ומנאף שמך. וזכור 342 זאת לו והשפילהו 343
והוציאנו מידו ואל תתננו לעולם בידו. 344

314) מלה חסרה-CMR. 315) ביום-BV. 316) הקטן-IM. 317) מלים
חסרות-F. 318) הכוכבים-I. 319) הכינותי-B. 320) באור-BIV.
321) והכוכבים-I. 322) וצורך-M; לצורך-F. 323) מלים חסרות-הולכי
מדברות-F. 324) ובחם-B. 325) שכת-R. 326) מלים בלתי קריאות-
ויש...ונאמר-F. 327) בכח המים-B. 328) מלה מטושטשת-F.
329) מלה חסרה-F. 330) מלים בלתי קריאות-בצמחים...ז"ל-F.
331) באבנים או בצמחים-CR; ובאבנים בצמחים-M. 332) מלה
חסרה-C. 333) מלים חסרות-כמו...גדל-CM. 334) רבותי-R.
335) זכרונם לברכה-I; מלים חסרות-R. 336) מרקיע-FR. 337) מכה-BR.
338) מלים בלתי קריאות-המזל...גדל-F. 339) מלים חסרות-זכר זאת-
B; מלים בלתי קריאות-F. 340) זכר-R. 341) זכר-F. 342) וזכר-B.
343) והשפילו-BV; מלה מטושטשת-F. 344) בידו לעולם-C.

יט. אל תהן לחית נפש תורך חית ענייך אל תשכח לנצח:

345- אל תתן 345- לחית הנסמך חסר כאילו 346 אמר לחית 347
האויבים נפש ישראל שהוא 348- התור שלך. כי נמשלו 348- ישראל
349- ליונה ולתור. 350, 349- ליונה כמו שאמר 351 יונתי בחגוי השלע
לפי שהם חלושי כח 352 ונטרפים ואינם סורפים. וכן ישראל וחית 353
פירושו 354 עדת 355 כמו חית פלשתים 356 חית קנה. וכן חית 357
ענייך. עדת ענייך. ויש לפרש חית 358 ענייך נפש
ענייך. כמו שאמר נפש תורך. וכן וזהמתו 359 חיתו 360
להם 361 וחיתם 362 בקדשים. פירושו 363 נפש. ויש לפרש אל תתן
להיית 364 שם 365- מן שוד 366, 365- בהמות יחיתן 367 שהוא עניו
שבר.

כ. הבט לברית כי מלאו מחשכי ארץ נאות חמם:

369- ה כ ט ל בר ית בפתח הלמד 370 להורות על הידיעה. 369-
כלומר 371 הברית 372 שכרת 373 לאבותינו. מחשכי ארץ הם
מקומות הגלות 374- שהם לישראל- 374- אופל 375 והשכה 376 והם
מושבות 377 חמם 378 שאומות 379 העולם 380 חומסים 381- 382- אותם

(345) מלים בלתי קריאות-אל תהן-F. (346) כאלו-CFMR. (347) לחיית-M.
(348) מלים בלתי קריאות-התור...נמשלו-F. (349) מלים חסרות-
ליונה ולתור-M. (350) ותור-BIV. (351) שכתוב-BIV. (352) בכח-BIV.
(353) וחית-M. 354-פי-M; פרושו-FR. (355) עדת-R; מלים נוספות-
כאשר עדת-F. (356) מלה נוספת-נעה-M. (357) חית-M; מלה מטושטשת-F.
(358) חית-M; עדת-B. (359) מלה מטושטשת-F. (360) חיתו-BF.
(361) לחם-CFMR. (362) וחיתו-BIV; מלה מטושטשת-FM. (363) שפרושם-R;
שפירושו-BIV. (364) לחית-M. (365) מלים בלתי קריאות-מן שוד-F.
(366) שד-BC; ושוד-M. (367) יחיתון-B. (368) ענייך-BFIRV.
(369) מלים בלתי קריאות-הבט...הידיעה-F. (370) מלה חסרה-M.
(371) מלה חסרה-M. (372) שהברית-B; מלה בלתי קריאה-F.
(373) מלה נוספת-עם-I. (374) מלים בלתי קריאות-שהם לישראל-F.
(375) אפל-R. (376) חושך ואפילה-B; חשך ואפילה-IV. (377) מושכו-B;
מושבו-V. (378) מלה בלתי קריאה-F. (379) האומות-C. (380) מלה
חסרה-C. (381) שחומשים-F; חומשי-BV. (382) מלים בלתי קריאות-
אותם...מקומות-F.

ובאמרו³⁸³ מלאו לפי שבכל מקומות^{382,384} הגלות כן הם נאות חמם.

כא. אל ישב דך נכלם עני ואביון יהללו שמך:

אל ישב³⁸⁵ זה העני המתפלל לפניך³⁸⁶ אל ישוב³⁸⁷ מלפניך נכלם שלא תשמע תפילתו. והעני הוא³⁸⁸ ישראל בגלות. עני ו א כ י ו נ י ה ל ל ו ש מ כ ו ר א ה³⁸⁹ כי³⁹⁰ הם המהללים³⁹¹ שמך בגלותם. או פירושו³⁹² כאשר לו³⁹³ ישוב³⁹⁴ נכלם מלפניך יהלל שמך.

כב. קומה אלהים ריבה ריבך זכר חרפתך כני נבל כל היום:

קומה אל הים³⁹⁵ אם לא תעשה³⁹⁶ בעבורנו³⁹⁷ עשה בעבורך. כי ריבנו³⁹⁸ ריבך³⁹⁹ הוא. כי האויב וחרף⁴⁰⁰ אותך ואמר⁴⁰¹ כי אין בך⁴⁰² יכולת להוציאנו⁴⁰³ מידם.⁴⁰⁴

כג. אל תשכח קול צרריך שאון קמריך עלה תמיד:

אל תשכח הם האזנות צורריך וקמריך אל תשכח קולם ושאונם שנותנים⁴⁰⁵ עלינו.⁴⁰⁶ תמיד הוא עולם לפניך⁴⁰⁷ אל תשכחנו.^{408,407}

(383) באומרו-Bc. (384) המקומו-BIV; ניאת-M. (385) ישוב-BIV; ישוב דך-F. (386) לפני-B. (387) ישב-C. (388) היא-F. (389) מלה חסרה-M. (390) מלה חסרה-BIV. (391) שהם מהללים-BIV. (392) פירושו-FR. (393) באשרלו-I. (394) מלה מטושטשת-F. (395) מלה חסרה-CFR. (396) תעשיה-I. (397) בעבורינו-BIV. (398) ריבנו-B; רבנו-M; רבנו-F. (399) רבך-F. (400) יחרם-FR. (401) ואומ'-CFR; ואו'-M. (402) בידך-M. (403) להצילנו-F. (404) בהם-BIV. (405) שנותני'-BIV. (406) עליו-B. (407) מלים חסרות-אל תשכחנו-M. (408) תשכחנו-B.

א. למנצח אל תשחת מזמור לאסף שיר:

ל מ נ צ ח¹ זה המזמור נאמר על קיבוץ² גליות³. ואמר⁴

ב. הודינו לך אלהים הודינו וקרוב שמך ספרו נפלאותיך:

ה ו ד י נ ו לך א ל ה י ם⁵ ה ו ד י נ ו יאמרו ישראל⁶
אז⁷ בקיבוץ גליות⁸ הודינו לך, והכפל לחזק ההודאה.⁹ ו ק ר ו ב
ש מ ך, ויאמרו כי קרוב שמך לקוראיך. ס פ ר ו נ פ ל א ו ת י ך,
ועז¹⁰ יספרו ישראל והאומות¹⁰ הרואים הגאולה יספרו הנפלאות
שעשה האל עם¹¹ ישראל¹² ויספרו מה שאמרת כבר על ידי¹³
נביאיך.¹³

ג. כי אקח מועד אני מישרים אשפט:

כ י א ק ח מ ו ע ד דברי האל יתברך^{12,14} אמר¹⁵ כי אקח¹⁶
ברצוני מועד לישראל¹⁷ שיצאו מהגלות.¹⁸ א נ י מ י ש ר י ם¹⁹
א ש פ ט²⁰ א ש פ ט²¹ כלומר²⁰ במישרים²² אשפט²¹ אויביהם.²⁴

ד. נמגים ארץ וכל יושביה אנכי תכנתי עמודיה סלה:

נ מ ג י ם א ר ץ ו כ ל י ו ש ב י ה ועז יהיו נמוגים²⁵
ארץ וכל^{26,25} יושביה ירעשו כולם²⁷ וירעדו, כי וראו נקמות²⁸

(1) מלה חסרה-CR; מלים נוספות-אל תשחת-F. (2) קבוץ-FMR.
(3) גוליות-B; הגלות-F. (4) ואומ'-M; מלה חסרה-BIV. (5) מלה חסרה-M.
(6) ישר' בגלות-B. (7) מלה חסרה-I. (8) בקבוץ גלות-M; הגלות-FR.
(9) ההוראה-F. (10) מלים בלתי קריאות-יספרו... והאומות-F.
(11) עב-C. (12) מלים בלתי קריאות-ישראל... יתברך-F. (13) מלים חסרות-ויספרו... נביאיך-CM. (14) ית'-BCMV. (15) מלה חסרה-M.
(16) מלה חסרה-B. (17) לישר'-V. (18) מן הגלות-BIV. (19) משרים-BV.
(20) מלים בלתי קריאות-F. (21) אשפות-BCFIMRV. (22) מלים חסרות-כלומר... אשפט-C. (22) במשרים-BV. (23) אשפט-F; אשפט את-M. (24) דבריהם-F.
(25) מלים בלתי קריאות-נמגים... וכל-F. (26) מלה חסרה-MR.
(27) כלם-FM; מלה חסרה-BIV. (28) נקמת-MR.

ישראל²⁹ שעשה³⁰ -31 באומות. אנכי³² תכנת³³ עמורי³⁴ סלה, ועזיכירו כי אנכי תכנתי עמודיה. כי ברצוני³⁴ -תעמוד³⁵ וברצוני³⁴ תמוג. ועמודיה הם ההרים. ורעש³⁶ הארץ על³⁷ דרך משל כמו, "...פור³⁸ התפוררה³⁹ ארץ...". (ישעיה כד, יט).

ה. אמרתי להוללים אל תהלו ולרשעים אל תרימו קרן:
אמרתי דברי המשורר.⁴⁰ והוללים⁴¹ הם⁴² המתענגים בסובת⁴³ העולם⁴⁴ הזה ולא⁴⁵ יראו^{46,47} אלהים⁴⁵ כי חשבו⁴⁸ כי כחם עשה להם⁴⁹ החיל הזה. אל תהלך⁵⁰, אל תתעסקו בדברי⁵¹ הוללות, ולרשעים⁵¹ גם כן⁵² אומר⁵³ אל תרימו קרן, אל תרימו ראש כלפי מעלה כמו שאתם⁵⁴ עושים. כי⁵⁴ אינכם⁵⁵ יריאים ולא נכנעים מפני אלהים. ולא⁵⁶ תחשבו כי הוא המטיב לכם ולא כחכם.⁵⁷

ו. אל תרימו לכרום קרנכם תדברו בצואר עתק:
אל תרימו כפל הענין⁵⁸ לחזק. תדברו בצואר עתק תדברו עתק ודברים חזקים כנגד⁵⁹ האל בצואר. כלומר תדברו בפיהם, עם צוארכם⁶⁰ שהוא עבה⁶¹ ושמך. וטעם עתק⁶² לדבר ולצואר⁶³ וכן,

(29) יהוה-F. (30) סאעשה-CFR. (31) מלים בלתי קריאות-באומות... תכנתי-F. (32) מלה חסרה-BIV. (33) תכנת-I. (34) מלים בלתי קריאות-F. (35) תעמוד-C. (36) וירעש-BIV. (37) מלה חסרה-R. (38) פר-F; מלה חסרה-R. (39) התסורר-B. (40) משורר-M. (41) מלים נוספות-על אותם-BIV. (42) מלה חסרה-BIMV. (43) בסובות-I; מלה חסרה-M. (44) בעולם-M. (45) מלים בלתי קריאות-יראו אלהים-F. (46) ייראו-M. (47) מלה נוספת-את-MR. (48) יחשבו-IV. (49) מלה נוספת-את-BIV. (50) תהולו-M. (51) מלים בלתי קריאות-F. (52) ג"כ-R. (53) אומ'-R; אמ'-CM; מלה חסרה-F. (54) מלים בלתי קריאות-F. (55) אינכם-R. (56) לא-IV; ואל-B. (57) כוחכם-B. (58) העניין-BFIV; עניין-R. (59) מלה מטושטשת-F. (60) צואריכם-CFM. (61) עב-BIV. (62) מלה נוספת-לשנים-CMR. (63) מלים נוספות-או לשמן שידבר מצואר-IV.

"ירוץ אליו" 64 בצואר בעבי 65 גבי כגניו 66 " (איוב טו, כו). כי ברוב טובם יכחשו 67-67 באל, כמו 67-68 שאמר 68 "...שמנת עבית" 69 כשית... 70, 71 (דברים לב, טו).

ז. כי לא ממוצא וממערב ולא ממדבר הרים:

כי לא ממוצא 72-72 ו מ מ ע ר ב, הרים הוא לשון הרמה והגבהה. אמר הגדולה 72-73, והגבהה 74 וההרמה 75 לא תבא 76 לו לאדם 77-77 לא ממוצא הסמך ולא ממערבו ולא ממדבר. כלומר 78 כרוב 79, 77 השתדלותו 80 לכאן ולכאן 81-82 לא תבא 82 לו 83 הגדולה כי אם על ידי האל יתברך. 81, 84-85 כמו שאמר 85 כי 86 אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים. 87-89 ומה 89 שיעזור הפירוש 90 הזה, 87-87 כי הרים לשון הרמה כי מדבר 91 קמוץ ואינו 92 סמוך. ובמדרש 93-94 מהו ולא ממדרש 95, 94 הרים אמר רבי 93-96 אבא, כל ההרים 97 שבמקרא 98 הרים 99 חוץ מזה 100 שהוא 101-101 לשון הרמה 102 ורוממות 103 שאין אדם מתרומם מן 101-101 הדרכים הללו. מה הקב"ה 104 עושה 105 נוטל נכסים מזה 106-106 ונותן לזה. שנאמר 107

64 עליו-I. 65 בעובי-BIV. 66 כגניו-BCIRV. 67 מלים בלתי קריאות-F. 68 מלה חסרה-BIV. 69 עביתה-I. 70 כשיתה-BIV. 71 מלה נוספת-וגו-FMR. 72 מלים בלתי קריאות-וממערב... הגדולה-F. 73 הגדלה-C. 74 והגבהה-BV; מלה חסרה-CMR. 75 מלה חסרה-F. 76 תבוא-M. 77 מלים בלתי קריאות-לא... מרוב-F. 78 מלה חסרה-C. 79 מרב-C. 80 השתדלות-B; השתדלו-CIV. 81 מלים בלתי קריאות-לא... יתברך-F. 82 תבוא-M. 83 מלה חסרה-R. 84 מלה חסרה-CMR; ית-BV. 85 שאמר-FMR. 86 מלה חסרה-F. 87 מלים בלתי קריאות-ומה... הזה-F. 88 ומי-M. 89 ומי-M. 90 הפי-M. 91 ממדבר-I. 92 ואינו-CR. 93 מלים בלתי קריאות-מהו... רבי-F. 94 במדרש-BR. 95 מלים נוספות-מהו ולא ממדבר-R. 96 א"ר-BRV; אמר ר'-CM. 97 הרים-C. 98 מלה נוספת-הם-C. 99 מלה נוספת-הם-F. 100 מו-M. 101 מלים בלתי קריאות-לשון... מן-F. 102 מלים חסרות-לשון הרמה-CMR. 103 רוממות-CMR. 104 הב"ה-M; הקדש ברוך הוא-I. 105 מלה חסרה-CI. 106 מלים בלתי קריאות-ונותן... זה-F. 107 שנ'-BV.

כי אלהים¹⁰⁸ שופט זה¹⁰⁶ ישפיל וזה ירים. מה שמשפיל¹⁰⁹ מזה¹¹⁰ ומרים¹¹¹ לזה¹¹² ¹¹³-הכל הוא במשפט וביושר מאתו.
¹¹⁴-ואדוני אבי-¹¹³ ז"ל¹¹⁵ כתב¹¹⁶ מערב סחורה. כמו,
 "...לערוב מערבך..." (יחזקאל כז, ט). ו מ ר צ א
¹¹⁷-פירוש¹¹⁸ מוצא המלכים. ו מ ד ב ר-¹¹⁷ כמו
 "...ומדברך נאווה..." (שה"ש ד, ג). ואמר כי באחת¹¹⁹ מאלה
 השלשה¹²⁰ ¹²¹-יעלה אדם לגדולה, שיהיה כמונה¹²¹ על מוצא
 המלכים¹²² שהוא מנדה בלו¹²³ והלך¹²²-או¹²⁴ מסחורה
 שיתעסק בסחורה ויעלה¹²⁴ לנכסים רבים¹²⁵ בה. ומחכמה בצחות
 הדבר¹²⁶ ¹²⁷-יעלה לגדולה לפני המלכים.¹¹⁴,¹²⁷

ח. כי אלהים שפט זה ישפיל וזה ירים:

¹²⁸-כ י א ל ה י ס. פירשנוהו.¹²⁸

ט. כי כוס ביד יהוה ויין חמר מלא כסך ויגר מזה אך שמריה

ימצו ישתו כל רשעי ארץ:

כ י כ ו ס ב י ד - י ה ו ה, להשקות העמים בקיבוץ גליות.¹²⁹
¹³⁰-ואז ישפיל¹³⁰ האומות וירימ¹³¹ ישראל. כי בידו הוא¹³²

108) אלהי'-BV. 109) שמרים-M. 110) זה-F; מלה חסרה-CM.
 111) מרים-BIV; ומשפיל-M. 112) זה-C. 113) מלים בלתי
 קריאות-הכל...אבי-F. 114) מלים חסרות-ואדוני...עד סוף
 הפסוק-M. 115) זכרנו לברכה-I. 116) מלה נוספת-פירוש-C.
 117) מלים בלתי קריאות-פירוש...ופדבר-F. 118) פרושו-R;
 פירו'-C. 119) באחד-R. 120) מהג'-F. 121) מלים בלתי קריאות-
 יעלה...ממונה-F. 122) מלים חסרות-שהוא...והלך-C.
 123) מנדו בלו-B; מנדע בלא-R. 124) מלים חסרות-מסחורה...
 ויעלה-M. 125) רבי'-BV. 126) הדברי'-R. 127) מלים בלתי
 קריאות-יעלה...המלכים-F. 128) מלים חסרות-כי...פירשנוהו-M.
 129) בקבוץ הגלות-FMR. 130) מלים בלתי קריאות-F.
 131) וירב-R. 132) מלה חסרה-MR.

הכל. והכוס הזה¹³³ כבר שתו ישראל בגלות. כמו שכתוב, "...את
קבעת¹³⁴ כוס התרעלה שתית מצית" (ישעיה נא, יז). ובקיבוץ
גליות¹³⁵ ישתו אותה¹³⁶ הגוים הרשעים שבהם. ואמר ויין חמר
מלא מסך, אכר כי¹³⁷ יין הכוס הזה חמר. ופירושו¹³⁸ אדום¹³⁹
כי עלת¹⁴⁰ היין הוא האדמיות¹⁴¹ כמו שאמ'¹⁴², "אל תרא יין
כי יתאדם¹⁴³..." (משלי כג, לא). וחמר הוא¹⁴⁴ פעל¹⁴⁵ עבר.
ואדום¹⁴⁶ הוא אחמר בערבי. ואמר כי כוס הוא¹⁴⁷ מ ל א מ ס ך.
ופירושו¹⁴⁸ מזג¹⁴⁹ כן, "...מסכת יינה..." (משלי ט, ב).
ואמר ו י ג ר¹⁵⁰ מ ז ה, כי כל כך יהיה מלא הכוס עד שיגיר¹⁵¹
היין¹⁵²-שבתוכו מזה¹⁵² ומזה. וזכר הכוס בלשון זכר באמרו¹⁵³
מלא¹⁵⁴ ויגר. והוא בלשון נקבה ברוב. ¹⁵⁵-א ך
¹⁵⁶-ש מ ר י ה-^{155, 157, 158} שמרי¹⁶⁰ הכוס. כי זכר¹⁶¹
כוס¹⁶² בלשון נקבה ברוב. ¹⁵⁹-

י. ואני אגיד לעלם אזמרה לאלהי יעקב:

ו א נ י א ג י ד, אומר¹⁶³ ישראל ואני אגיד ל ע ל ם¹⁶⁴
נקמת האויבים שאראה. ו א ז כ ר ה על זה ל א ל ה י י ע ק ב,

133) מלה חסרה-F. 134) קובעת-BCFIV. 135) ובקיבוץ הגליות-M;
ובקבוץ הגלות-CFR. 136) אותו-R; מלה חסרה-BIV. 137) מלה
חסרה-BIV. 138) ופירו'-C; ופרושו-FR; מלה חסרה-M.
139) אדם-R. 140) מעלת-IV. 141) האדמומית-B. 142) שהוא
אומר-BIV. 143) תתאדם-F. 144) מלה חסרה-C. 145) פועל-B.
146) ואדם-F; ואודם-V. 147) מלה חסרה-B. 148) ופרושו-FR;
ופי'-C; ככו-M. 149) מסג-F. 150) מלה חסרה-R. 151) שיגר-M.
152) מלים בלתי קריאות-F. 153) באומרו-BIV; כאמרו-M.
154) מלה חסרה-M. 155) מלים חסרות-M. 156) אל-B. 157) מלים
בלתי קריאות-שמריה...שמרי-F. 158) מלה נוספת-שמריה-I.
159) מלים חסרות-שמרי...ברוב-M. 160) שומרי-B. 161) זכר-CF;
זכר-R. 162) מלה חסרה-CFMR. 163) אכ'-FR. 164) לעולם-BCFIMRV.

שלא 165- נטשו 166 בגלות ונקם נקמתו. 165-

יא. וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק:

167- וכל קרני רשעים אגדע 167, 168,
כשתרוממנה 169 קרנות צדיק 170 בצאת ישראל מהגלות 171 שהוא
צדיק באומות אגדע כל קרני 172 רשעים שלא תאשר מלכות כי
אם 173 לישראל. 174 כמו שאמר 175 בחלום נבוכדנצר 176,
"...מלכו 177, 178, 179 לעלמין לא תחבל..." 180 (דניאל ב, כד).
ואמר, "...תדק 181 וחסף 182 כל אילן 183 מלכותא 184 והיא
תקום לעלמין" 185 (שם). ואמר אגדע, כי ישראל יגדעו
אותם 186 במלחמת נוג וסגוב. 187

165) מלים בלתי קריאות-נטשו...נקמתו-F. 166) נאשו-B.
167) מלים חסרות-וכל...אגדע-CM. 168) מלה נוספת-תרוממנה-C.
169) כשתרוממנה-B. 170) צדיקים-BIV. 171) מלה מטושטשת-M.
172) קרנות-F. 173) מלה נוספת-מלכות-M. 174) ישראל-M.
175) שאומ'-FR; שאמ'-CM. 176) נבוכד נצר-BCIR; נבוכד נאצר-M.
177) מלכות-V; מלכותיה-I. 178) דין-F. 179) מלה נוספת-
אלהים-B. 180) תחבל-CIV; תהקבל-BM. 181) תדיק-C. 182) ותסוף-C; ותסף-FR.
183) אילין-BFIMRV. 184) מלכיותא-C. 185) לעלמין-BCIMV.
186) מלים נוספות-נאמר על-R. 187) סגוב-BV.

א. למנצח בנגינת מזמור לאסף שיר:

ב. נודע ביהודה אלהים בישראל גדול שמו:

1- נ ו ד ע ב י ה ו ד ה-1, זה המזמור נאמר על מלחמת בוג ומגוג. 2 ואמר 3 אז נ ו ד ע ב י ה ו ד ה 4 ויהיה ב י ש ר א ל 5, 6 גד ו ל ש מ ו. 7, 8 כשיראה נקמתו בגוים 9 הנאספים על ירושלים. 10 וזכר יהודה בפרט 11, לפי שירושלים לשבט 12 יהודה, ושם תהיה המלחמה. 13

ג. ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון:

ו י ה י ב ש ל מ ס כ ו 14, 15- ואז יהיה בשלם סכו 15, 16 שיבנה בה 17 בית המקדש, וזכר ציון בפרט לפי שהוא מקום הכלך. ושלם הוא 18 ירושלים. כמו שכתו', "ומלכי צדק מלך שלם" 19, 20 (בראשית יד, יח). 22- זהו שם בן נח שקראו שלם. 22- ואברהם קרא לבית המקדש יראה 23, שנ' 24, "ויקרא אברהם 26 את 27 שם המקום ההוא 28, 25- יהוה יראה" (בראשית כב, יד). אכר 29 הקב"ה 30, אם אקרא אותו ככו 31 שקראו 32 שם אני 33 מבטל 34 דברי אברהם.

(1) מלים חסרות-FM. (2) מגוג-BV. (3) ואמ'-FR. (4) מלה נוספת-אלהים-M. (5) ישראל-B. (6) מלה נוספת-אז-F. (7) מלה חסרה-B. (8) מלה נוספת-ה'-R. (9) בציון-F. (10) ירושלים-B. (11) כפרט-I. (12) בשבט-C. (13) המלוכה-I. (14) סוכו-BCIRV. (15) מלים חסרות-ואי...סכו-MR. (16) סוכו-C; בסכו-B. (17) מלה חסרה-M. (18) היא-CFM. (19) שנאכר-BIV. (20) ירושלים-B. (21) מלים נוספות-ובמדרש את מוצא שנקרא בית המקדש שלם-C; ובמדרש אתה מוצא שנקרא בית המקדש שלם-F; ובמדרש אתה מוצא שנקרא בית המקדש שלם שנ' ומלכי צדק מלך שלם-R. (22) מלים חסרות-זהו...שלם-M. (23) ייראה-F. (24) כמו שנ'-BIV. (25) מלים חסרות-ויקרא...ההוא-M. (26) אברם-R. (27) מלה חסרה-R. (28) מלה חסרה-BIV. (29) אמ'-FR. (30) הב"ה-M; הקדש ברוך הוא-I. (31) כשם-FM. (32) מלה נוספת-אותו-CFM. (33) מלה חסרה-BIV. (34) אבטל-BIV.

ואם אקרא אותו³⁵ יראה^{36,37} אני³³ מבטל³⁴ דברי שם³⁸ קרא
אותו ירושלם³⁹ (מדרש תהלים עו).

ד. שמה שבר רשפי קשת מנן וחרב ומלחמה סלה:

שמה שבר רשפי קשת, הפ"א רפה. "רשפי"⁴⁰ אש שלהבת
יה" (שה"ש ח,ו), זזפ"א דבושה. ורשפי קשת הם החצים.^{42,41}
אמר⁴³, כי באותה⁴⁴ מלחמה⁴⁵ ישבר⁴⁶ האל⁴⁷ כלי⁴⁸ מלחמת⁴⁹ הגוים
החצים⁵⁰ והקשת⁵¹ והמגן⁵² והחרב וכל⁵³ כלי מלחמה.⁵⁴

ה. נאור אתה אדיר מהררי סרף:

נאור אתה⁵⁵ יש מפרשים⁵⁶ הנו"ן שורש⁵⁷ מן⁵⁸, "נאר
מקדשו" (איכה ב,ז). והוא תואר⁶⁰ בשקל⁶¹ גדול קרוב. רוצה
לומר⁶² שיהיה⁶³ נאור⁶⁴ ומשחית באויבים. והנכון שהוא⁶⁵ מן
אור והוא נפעל בשקל נכון. אמ'⁶⁶ נאור אתה כמו
שאמר⁶⁷, "נודע"⁶⁸ ביהודה" (תהלים עו,ב). כי⁶⁹ במלחמה ההיא⁷⁰

(35) מלה חסרה-F. (36) מלה חסרה-B. (37) מלים נוספות-כמו שקראו
אברהם-BIV. (38) לפי-M. (39) ירושלים-B. (40) רישפי-M.
(41) החצים-B; החצי-V. (42) מלה נוספת- והקשת-EV; והרשת-I.
(43) אמ'-FR. (44) באותו-BCIV. (45) המלחמה-CR. (46) ישבור-FMR.
(47) מלה נוספת-ית-BV; יתברך-I. (48) מלה חסרה-F. (49) מלחמה-M;
מלחמות-CFR. (50) החצים-B. (51) מלה נוספת-והכידון-BIV.
(52) וזמגון-F; מלה חסרה-BV. (53) כל-CR. (54) המלחמה-M.
(55) מלה חסרה-CFR. (56) י"מ-M; יש מפרשי-F. (57) שרש-FR.
(58) נאור כמו-B; נאר כמו-IV. (59) ניאר-B. (60) תאר-FM.
(61) כשקל-FM. (62) ר"ל-F. (63) שיה-F. (64) נאו'-B. (65) מלה
חסרה-BF. (66) או-B; אמר-I. (67) שאמר-FR. (68) נאור-I.
(69) כן-M. (70) ההוא-I; מלה בלתי קריאה-M.

יודע ויגלה ⁷¹ כאור ⁷² הבהיר בישראל ⁷³ וילחם מלחמות. ⁷⁴
 א ד י ר מ ה ר ר י ט ר ף, ואתה אדיר על ⁷⁵ האויבים כמו
 האריה היוצא מהררי טרף לטרופ. ⁷⁶ כן תטרופ ⁷⁷ האויבים כולם. ⁷⁸
 -⁷⁹ וההרים ששוכנית בהם האריות -⁷⁹ והדובים ⁸⁰ וחיות הסורפים ⁸¹
 יקראו ⁸² הררי טרף.

ו. אשתוללו אבירי לב נמו שנתם ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם:
 א ש ת ו ל ל ו א ב י ר י ל ב, האל"ף ⁸³ במקום ה"א
 -⁸⁴ התפעל ⁸⁵ והוא כמו השתוללו. -^{84, 86} וכן, "...וכל מלבושי
 אנאליתי" (ישעיה סג, ג). כמו ⁸⁷ הגאלתי, ^{88, 89} ואשתוללו מן
 שלל. אומר ⁹⁰ כי הגוים אבירי לב שנאספו להלחם ⁹¹ -⁹² על ירושלים -^{92, 93}
 יהיו לשלל לישראל. ⁹⁴ נ מ ו ש נ ת ם ⁹⁵ לא היה להם כח להלחם
 כאילו ⁹⁶ -⁹⁷ נמו שמתם. כלומר שנתם ⁹⁸ -⁹⁹ העתידה לבא להם
 שהוא שנת המות כך היו כאילו -^{97, 99} הם ¹⁰⁰ מתים ¹⁰¹, והגבורים ¹⁰²
 -¹⁰³ ו א נ ש י ח י ל -¹⁰³ שבהם ל א מ צ א ו . . . י ד י ה ם
 להלחם בהם.

(71) נודע ונגלה -C. (72) באור -BV. (73) בישר -B; לישראל -CR.
 (74) מלחמותיו -BC. (75) מלה נוספת-כל -M. (76) לטרף -FR.
 (77) תטרף -BCFR. (78) כלם -FMR. (79) מלים בלתי קריאות-וההרים...
 האריות -M. (80) והדבים -F. (81) הטרפים -F; סורפים -I. (82) קראו -R;
 קראם -C. (83) הא"מ. (84) מלים חסרות-התפעל...השתוללו -M.
 (85) מלה חסרה -F. (86) השתוללו -CFIMR. (87) מלה חסרה -BM.
 (88) והגאלתי -B. (89) מלה נוספת-אשהוללו -I. (90) אומ" -C; או" -MR;
 אפ" -F; אמר -I. (91) מלה חסרה -BIV. (92) מלים חסרות -M.
 (93) ירושלים -B. (94) ישראל -M. (95) מלים נוספות-שנת המות -IV.
 (96) כאלו -CMR. (97) מלים חסרות-נמו...כאילו -B. (98) שנותם -R;
 השנה שלהם -M. (99) מלים חסרות-העתידה...כאילו -M. (100) מלה
 נוספת-כמו -M. (101) כיחה -M. (102) והגיבורים -B. (103) מלים
 חסרות -M.

ז. מנערתך אלהי יעקב נרדם ורכב וסוס:

מ נ ג ע ר ת ך ¹⁰⁴ . . . נ ר ד ם ה מ ל ך ש ה ו א ג ו ג ¹⁰⁵ נ ש י א ר א ש ¹⁰⁶
מ ש ך ו ת ו ב ל ¹⁰⁷ . ו ל פ י ש ו כ ר א ב י ר י ל ב , א מ ר ¹⁰⁸ נ ר ד ם ס ת ם ¹⁰⁹ ע ל
ה מ ל ך ש ה ו א ר א ש ה א ב י ר י ם ¹¹⁰ . ו כ ך ו ה ר כ ב ¹¹¹ . ו ה ס ו ס נ ר ד מ ו .

ח. אתה נורא אתה ומי יעמד לפניך מאז אפך:

א ת ה נ ו ר א , א ת ה ¹¹² ש י ו ר א ו ך ¹¹³ - כ ל ה ג ו י ם מ ה י ו ם ה ה ו א
ו ה ל א ה ¹¹⁴ , ו ה ד י ך ¹¹⁵ ע ל י ה ם ¹¹⁶ - ¹¹⁷ - ש י ו ר א ו ך ¹¹³ - כ י מ י
י ע מ ד - ^{117, 118} ל פ נ י ך מ א ז ¹¹⁹ ש י ח ר ה א פ ך ¹²⁰ .

ט. משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה:

מ ש מ י ם ה ש מ ע ת ד י ך כ מ ו ש א מ ר ¹²¹ , " . . . א ש ו ג פ ר י ת ¹²²
א מ ט י ר ע ל י ו ו ע ל - א ג פ י ו . . . " (י ח ז ק א ל ל ח , כ ב) . ו א מ ר ¹²³ , " . . .
ו א ח נ ה ¹²⁴ א ב נ י ¹²⁵ א ל ג ב י ש ת פ ל נ ה ¹²⁶ . . . " (ש ם י ג , י א) . ¹²⁷ - ל פ י כ ך ¹²⁸
א מ ר מ ש מ י ם ה ש מ ע ת ד י ך ¹²⁹ . ה ד י ך ש ת ע ש ה ¹³⁰ . ב ה ם מ ש מ י ם ת ש מ י ע ¹³¹
א ו ת ו . ¹³² - א ר ץ י ר א ה ו ש ק ט ה ל פ י כ ך ¹²⁸ א ר ץ ה ע מ י ם
י ר א ה מ ה א ל ו ש ק ט ה - ^{132, 133} ע ו ד מ ל ה ל ח ם ¹³⁴ . ב י ש ר א ל .

(104) מלה נוספת-אלהים-IV. (105) מלה נוספת-ומגוג-IV; מגוג-B.
(106) מלה חסרה-CFR. (107) ותיבל-I. (108) אמ'-FR. (109) הייתם-B.
(110) אבירים-M. (111) הרכב-M. (112) מלה חסרה-M. (113) מלים
חסרות-כל... שייראוך-BC. (114) ומעלה ומן-M. (115) הדין-M.
(116) הוא-M. (117) מלים בלתי קריאות-שייראוך... יעמד-F.
(118) יעמוד-BIMRV. (119) מעת-B; מיד-M. (120) בך-M. (121) שאמ'-F.
(122) וגפרי'-BV. (123) ואמ'-FR. (124) מלה חסרה-FM. (125) ואבני-F.
(126) תפולנה-IV. (127) מלים בלתי קריאות-לפיכך... משמים-F.
(128) לפי-MR. (129) מלה חסרה-CR. (130) פעמים-שתעשה-F.
(131) השמיע-B; השמעת-M. (132) מלים בלתי קריאות-ארץ... ושקטה-F.
(133) מלה חסרה-CR. (134) מהלחם-I; להלחם-BCR.

י. בקום למשפט אלהים להושיע כל אנני ארץ סלה:

ב ק ו מ ל מ ש פ ט ¹³⁵- או כשיקום א ל ה י מ למשפט העמים
ל ה ו ש י ע ישראל מידם ¹³⁶ שהם א נ ו י א ר צ ¹³⁵- אז
יראו ¹³⁷ כל העמים וישקטו. ¹³⁸

יא. כי חמת אדם תודך שארית חמת תחגר:

כ י ח מ ת א ד מ ¹³⁹ ת ו ד כ א מ ר ¹⁴⁰ כנגד האל יתברך ¹⁴¹
אותם בני אדם שנאספו ¹⁴² על ירושלם ¹⁴³ להלחם והיתה ¹⁴⁴ חמתם
אליך ¹⁴⁵ הם יודו לך ¹⁴⁶ על כרחם ¹⁴⁷ כלומר ¹⁴⁸ חמתם תשוב הודאה
לך. ש א ר י ת ח מ ת ת ח ג ר ¹⁴⁹ כשתעשה הנקמה הגדולה ¹⁵⁰
במחנה גוג ¹⁵¹ תחגור ותאזור ¹⁵² שארית חמות ¹⁵³, שארית הגוים.
כי יראו ¹⁵⁴ כמך ולא יהיה עוד ¹⁵⁵ להם ¹⁵⁶ חמה ¹⁵⁷ על ישראל.

יב. נדרו ושלמו ליהוה אלהיכם כל סביביו יובילו שי למורא:

נ ד ר ו ו ש ל מ ו ¹⁵⁸ ואז יאמרו ישראל ¹⁵⁹ זה לזה. ^{160, 161}
נ ד ר ו ו ש ל מ ו ל י ה ו ה א ל ה י כ מ ש ע ש עמכם
הנפלאות האלה. כל ס ב י ב י ו י ו ב י ל ¹⁶² ש י ל מ ו ר א
וכן כל סביביו ¹⁶³, האומות שהם סביב ארץ ישראל יובילו ¹⁶⁴

(135) מלים חסרות-או...ארץ-M. (136) מהם-B. (137) ייראו-C;
וייראו-F. (138) מלה חסרה-C. (139) האדם-B. (140) אמ'-FR.
(141) ית'-BCV; מלה חסרה-FM. (142) שנאספים-C; אשר נאספו-BIV.
(143) לירושלים, במקום על ירושלם-B. (144) והייתה-B.
(145) עליך-IV. (146) יודוך-B. (147) לכרחם-M. (148) כלומר-BCFVR;
כלו-M. (149) חמות תחגור-BCFIMRV. (150) גדולה-C. (151) מלה
נוספת-ומגוג-IV; כגוג-B. (152) ותאזור-BV; ותאסור-FM; מלה
חסרה-CR. (153) חימות-BCIV. (154) ייראו-F; ייראוך ויפחדו-C.
(155) מלה חסרה-CR. (156) מלה נוספת-FR. (157) חימה-BIV. (158) מלה
חסרה-CR. (159) מלה חסרה-BCIV. (160) אל זה-FM. (161) מלה
נוספת-ישראל-BV. (162) מלה חסרה-I. (163) מלה נוספת-יובילו-BFR.
(164) מלים נוספות-שי לאל-M.

165- מנחה לאל יתברך-165,166 שהוא מורא. 167- כמו, "...הוא מוראכם..." (ישעיה ח, יג). ואז יהיה מורא. 167- לכל העולם 168 כי כולם 169 ייראוהו. 170- ואמר 171 שפירושו 172 סביב האל 173 כיון שהאל שוכן 174 בארץ ישראל סביבי ארץ ישראל הם סביביו. 170-

יג. יבצר רוח נגידים נורא למלכי ארץ:

יבצר 175 מן "...כי תבצר כרמך..." (דברים כד, כא). 176 רוצה לומר 177 יקטוף 178 ויכרות האל יתברך. 179 רוח 180 נגידים כלומר 181 גאותם. ויהיה נורא למלכי ארץ וכבר פירשתי זה המזמור על מחנה אשור כשבא 182 על ירושלים. 183 184-ופירשתי 185 אותו בספר מכלול 186 בחלק השרשים 187 בשרש חגר, 184- אבל עתה נראה לי לטעם המזמור אשר למעלה ממנו לשרש אותו על 188 גוג ומגוג. 189

165) מלים חסרות-מנחה...יתברך-M. 166) ית'-BV; מלה חסרה-CFR.
167) מלים חסרות-כמו...מורא-M. 168) העמים-IM. 169) כלם-FM.
170) מלים חסרות-ואמר...עד סוף הפסוק-M. 171) ואמ'-FR.
172) שפירושו-B; שפרושו-FR. 173) מלה נוספת-כי-FIV. 174) שכן-B;
175) יבצור-BIV. 176) וכרמך לא תזמור (ויקרא כה, ד)-B;
177) ר"ל-F. 178) יקטף-BFR; יקטוף-M.
179) ית'-V; מלה חסרה-CFMR; ית' ויכרית-B. 180) ראש-B.
181) כלו'-BV; כלומ'-CFMR. 182) כשיבא-M. 183) ירושלים-B.
184) מלים חסרות-ופירשתי...חגר-M. 185) פירשתי-BIV.
186) מכלל-LR. 187) השרשי'-BV. 188) מלה חסרה-R. 189) גוג
מגוג-B; גוג-M.

א. למנצח על ידיחון לאסף מזמור:

ל מ נ צ ח¹ ע ל י ד י ת ו ר^{2,3}: כ מ ו⁴ 5- ל י ד ו ת ו ר⁶ ו כ נ⁵,
 "...ותחפלל על יהוה..." (שמואל-א, י), 7- כ מ ו א ל ה⁷.
 ו ב ד ר ש⁸ ע ל ש נ ו י⁹ ה ד ת ב ג ל ו ת¹⁰ ו א מ ת¹¹ כ י ז ה ה מ ז מ ו ר¹² ע ל
 ל ש ו נ ה ג ל ו ת נ א מ ר¹³.

ב. קול אל אלהים ואצעקה קולי אל אלהים והאזין אלי:

ק ו ל י א ל א ל ה י מ: א מ ר¹⁴ פ ע מ י מ ל ח ו ק. כ ל ו מ ר¹⁵ ש א י נ
 ק ו ל י א ל א א ל י כ¹⁶ ל פ י כ כ¹⁷ ו ה א ז י נ א ל י: כ ל ו מ ר^{18,19}
 א ל י כ^{20,16} א ק ר א, ו א ת ה ת א ז י נ א ל י.

ג. ביום צרתי אדני דרשתי ידי לילה נגרה ולא תפוג מאנההנחם נפשי:

ב י ו מ צ ר ת י א ד נ י: 21 כ י²² ה ו א²³ א ד ו נ ע ל ה כ ל ו א ו ת ו
 ד ר ש ת י ב י ו מ צ ר ת י. י ד י ל י ל ה²⁴ נ ג ר ה: מ כ ת י
 כ מ ו²⁵, "...הנה יד יהוה הויה..." (שמות ט, ג). ו ה מ כ ה
 ה י א ה א נ ח ה²⁷ ו כ א ב ה ל ב ע ל ה ג ל ו ת. ל פ י כ כ²⁸ א מ ר²⁹ ל י ל ה,

(1) מלה חסרה-C. (2) ידותון-BCIV. (3) מלים נוספות-מזמור על
 ידון-B; מזמור ידותון-R; על ידותון-V; על ידותון-F. (4) מלה
 נוספת-אל-C. (5) מלים חסרות-לידותון. וכן-M. (6) ידותון-C.
 (7) מלים חסרות-כמו אל ה'-BF. (8) מלה חסרה-I. (9) שינוי-BIV.
 (10) בגלותי-B. (11) אמר-B; ואמר-IV. (12) המזמור הזה-M.
 (13) נאמ'-MR. (14) אמ'-CFMR. (15) כלום-CMR; לום-F. (16) מלים
 חסרות-לפיכך...אליך-I. (17) לפי-M. (18) כלום-CFMR. (19) מלה
 נוספת-אני-V. (20) מלה חסרה-CR. (21) אדוני-R. (22) מלה חסרה-M.
 (23) שהוא-M. (24) ללילה-B. (25) מלה נוספת-כי-BIV. (26) מלה חסרה-F.
 (27) אנחה-B. (28) לפיכך-F; לפי-M. (29) אמ'-CFMR.

כי בלילה אדם פנוי כעסקי העולם ומחשב על דבריו ועניניו³⁰
 ואמר³¹ נגרה על דרך משל מהתמדת האנחות³² זו אחר זו, או³³
 על דרך, "...ויתכו כמים שאגתי"³⁴... (איוב ג, כד). ו ל א
 ת פ ו ג: עניין³⁵ רפיון וחלישות.³⁶ כלומר³⁷ לא תרפה ולא³⁸
 תחלוש³⁹ מכתי אלא תמיד נגרה.⁴⁰ וכן, "...ויפג לבו..."
 (בראשית מה, כו). "...על כן תפוג תורה..." (חבקוק א, ד). וכן
 השרש⁴¹ מזה העניין.⁴² מ א נ ה ה נ ח ס נ פ ש י: אף על פי⁴³
 שאסיב אל לבי דברי נחמה כי האל יוציאנו מהגלות. ואף על פי⁴⁴
 שארך, מאנה הנחם נפשי כרוב הצורות.

ד. אזכרה אלהים ואהמיה אשיחה ותתעטף רוחי סלה:

א ז כ ר ה⁴⁵: אזכרה תמיד⁴⁶-⁴⁶ בפי ואהמיה אליו. ומלת
 א ה מ י ה בהוראות⁴⁷ למ"ד הפעל⁴⁸ בתכורת⁴⁹ הה"א ביו"ד.
 א ש י ח ה: אדבר ואנוד בצרתי. ו ת ת ע ס פ⁵⁰ ר ו ח י: כמו,
 "תפלה⁵¹ לעני כי יעטף"⁵²... (תהלים קב, א). "...העטופים ברעב
 ... (איכה ב, יט). כי האדם בעת הצרה כפוף ומעונה. כאילו⁵³
 מתעטף⁵⁴ קצתו בקצתו.⁵⁵

- (30) ועניניו-*FR*, (31) ואמ'-*FR*, (32) מהתמדות האיחות-*I*,
 (33) מלה חסרה-*CFMR*, (34) שאגותיי-*B*; שאגותי-*CFIMRV*,
 (35) ענין-*CM*, (36) וחלשות-*F*, (37) כלום-*CFR*; כלו'-*M*,
 (38) מלה חסרה-*BIV*, (39) תחלש-*M*; ותחלוש-*BIV*, (40) נגרה-*BV*,
 (41) השורש-*BM*, (42) הענין-*CM*, (43) אעפיי-*BCMV*; אעפ-*FR*,
 (44) ואעפיי-*BCFMRV*, (45) מלים נוספות-תמיד ואהמיה-*BIV*,
 (46) מלים חסרות-אזכרה תמיד-*B*, (47) בהוראה-*V*, (48) הפועל-*BIV*,
 (49) תמורת-*B*, (50) והתעטף-*M*, (51) תפילה-*BIV*, (52) יעטוף-*BIMRV*,
 (53) כאלו-*MR*, (54) מעוטף-*BIV*, (55) על קצתו-*M*.

ה. אחות שמרות עיני נפעמתי ולא אדבר:

אחזת שמורות עיני: שמורות⁵⁶ הם⁵⁷ הערות
והקצות⁵⁸ כמו שנקרא⁵⁹ הער בלילה⁶⁰ שומר, "...שמר⁶¹ מה
מלילה...!" (ישעיה כא, יב). וכן, נקראו⁶² עתות הקצה משמרות
ואשמורות. אמר⁶³ אחזת, כלומר⁶⁴, כאילו אחזת והחזקה
בשמורות⁶⁵ עיני שיהיו ערות⁶⁶ תמיד⁶⁷. ולא אישן מרוב צרות
לבבי. ור⁶⁸ משה הכהן בן גיטילא⁶⁹ פי⁷⁰ שמורות⁷¹ שם
הוא⁷² לעפעפים⁷³ שהם שמורות העינים⁷⁴. אמר⁷⁵, כאילו⁷⁶
אחזת העפעפים⁷⁷ שלא⁷⁸ יסגרו ולא אישן. נפעמתי ולא
אדבר: כמו, "...ותפעם רוחו..." (בראשית מה, ח). אמר⁷⁹,
אני ער בלילה ומחשב על צרותי ובבקר אני נשבר ולא אוכל⁸⁰
לדבר.⁸¹

ו. חשבתי ימים מקדם שנות עולמים:

חשבתי ימים: בעודני בצרותי בגלות אני מחשב ימים
מקדם. שנות עולמים: כפל העניין⁸² במלות
שונות. ועולמים⁸³ פירושו⁸⁴ זמנים ארוכים. כלומר⁸⁵,

(56) שמורות-B. (57) מלה חסרה-F. (58) ההערות וההקצות-C;
העדית והקיצות-B. (59) הנקרא-F. (60) מלה חסרה-M. (61) שומר-
BCFIMRV. (62) ונקראו-B. (63) אמ'-CFMR. (64) כלומר-CFMR. (65) כאלו-M; כאל-R.
(66) בשמורות-BFR. (67) עדות-R. (68) תמיד-R. (69) רבי-I.
(70) ניקטילא-BIV; נקטילא-C; גוקטילא-R; גקטילא ז"ל-M.
(71) פרט-R. (72) שמורות-R. (73) תאר-CF. (74) ועפעפים-B.
(75) לעינים-C. (76) אמ'-F; ואמרו-M; אמר-R. (77) כאלו-MR;
כאל-C. (78) בעפעפים-B. (79) מלה בלתי קריאה-F. (80) אמ'-CFMR.
(81) מלה חסרה-C. (82) עניין-R; ענין-CM.
(83) ועולמי-BV. (84) פרושו-FR; כמו-M. (85) כלומר-CFR; כלו'-M.

כשאני⁸⁶ מחשב זמנים⁸⁷ שעברו שהיו⁸⁸ ישראל בגלות ויצאו משם
ושבו לארצם בשמחה. וזהו שאמר.⁸⁹

ז. אזכרה נגינה בלילה עם לבבי אשיחה ויחפס רוחי:

א ז כ ר ה נ ג י נ ח י: אזכור⁹⁰ כי אחר הגלות, הייתי
מנגן⁹¹ ושמח. ועל זה אני מחשב בלילה ואשיחה⁹² עם לבבי.
ו י ח פ ס ר ו ח י: כפל העניין⁹³ במלות שונות. כי רוחי
כמו לבבי. שבו רוח המחשבה והוא הכחפס הדברים⁹⁴ במחשבה.
וזהו⁹⁵ שאשיחה עם לבבי ואחפס במחשבתי.⁹⁶ ואומר,⁹⁷ "הלעולמים⁹⁸
יונח אדני...". (תהלים עז, ח).⁹⁹ יונח מה נשתנה גלות זה
משאר הגליות. א ז כ ר ה: פירשתיו.

ח. הלעולמים יונח אדני ולא יסיף לרצות עוד:

ה ל ע ו ל מ י מ י⁹⁸ י ז נ ח א ד נ י: יונח את⁹⁹ עמו
בגלות לעולם. ו לא י ס י ף¹⁰⁰ ¹⁰¹-ל ר צ ו ת ע ו ד¹⁰¹:
כמו שהיה רוצה¹⁰² בזמנים שעברו¹⁰³ שהיה רוצה ב-ישראל¹⁰⁴-
הכעס.

(86) שאני-BM, (87) מלה נוספת-ארוכים-M, (88) שהם-BIV, (89) שאמ'-F; שהוא שאמ'-R, (90) אזכר-R, (91) מלה נוספת-ולנצח-BV, (92) מלה נוספת-ואדבר-M, (93) עניין-FR; העניין-CM, (94) הדבר-F; דברים-C, (95) וזה-CFR, (96) במחשבי-FR, (97) מלה חסרה-BcIV; ואומ'-FM, (98) הלעולם-I, (99) מלים חסרות-יונח...את-M, (100) יוסיף-BcFIMRV, (101) מלים חסרות-לרצות עוד-B, (102) מלה נוספת-בישראל-B, (103) מלים חסרות-שהיה...בישראל-B, (104) ישראל-C.

ט. האפס לנצח חסדו גמר אמר לדר ודר:

ה א פ ט¹⁰⁵: אם כלה חסדו שהיה לישראל¹⁰⁶ לנצח שלא יטה להם
חסדו¹⁰⁷ עוד.¹⁰⁸ ג מ ר א מ ר¹⁰⁹: אמרי¹¹⁰ נחמותיו גמרו
ופסו שאינם עתידים לבא עוד.

י. השכח חנות אל אם קפץ באף רחמיו סלה:

ה ש כ ח ח נ ו ת א ל: החנינות והרחמים שהיה רגיל לעשות¹¹¹
שכח אותם. אם ק פ צ ב א ר ח מ י ו¹¹²: כמו, "...ולא¹¹³
תקפץ¹¹⁴ את¹¹⁵ ידך..." (דברים טו, ז). כלומר¹¹⁶ סגר¹¹⁷
באפו רחמיו שלא יפתחו לנו עוד.

יא. ואמר חליתי היא שנות ימין עליון:

ו א מ ר ח ל ו ת י ה י א: חלות שם על¹¹⁸ משקל¹¹⁹, 120, 121 חנות¹²¹
משרש¹²² חלל. מעניין¹²³, "כי ימצא חלל¹²⁴..." (דברים כא, א).
ופירושו¹²⁵ מיתתי. 126 כלומר¹²⁷, ואם אוכר¹²⁸ תמותתי היא
אריכות¹²⁹ הגלות ולא אצא משם עוד ושם אמות. ש נ ו ת¹³⁰
י מ י ן ע ל י ו ן: אזכור השנים שעברו שעורר¹³¹ האל¹³²
ימינו והוציאנו^{133, 134} מגלות מצרים ובבל. כן יוציאנו¹³⁵

(105) לים נוספות-לנצח חסדו-BIV, 106) לישר-B, 107) חסדו
להם-F, 108) עד-B, 109) אומר-C, 110) אמרו-BV, 111) מלה
נוספת-עמנו-M, 112) מלה נוספת-סלה-F, 113) לא-BCFR,
114) תקפוצ-BIV, 115) מלה חסרה-BF, 116) כלומר-CFR; כלו-M,
117) מלה חסרה-BF, 118) מלה חסרה-M, 119) בשקל-M, 120) ע"מ-F,
121) חלות-M, 122) משורש-BIV, 123) מעניין-C, 124) מלה נוספת-
באדמה-IV, 125) ופירושו-F, 126) כותיתי-B, 127) כלומר-CFR;
כלו-M, 128) אוט-FMR, 129) אריכות-I; ארך-M, 130) שנו-BV,
131) שעורר-IV, 132) מלה נוספת-ית-BV; יתברך-I, 133) והוציאנו-R,
134) מלה נוספת-מהגלות-CR, 135) מלה נוספת-עוד-FMR.

מגלות¹³⁶ זה. ומלת אזכור שהוא¹³⁷ תחלת¹³⁸ הפסוק¹³⁹
האחר^{140,141} טעמו לפניו ולאחריו.

יב. אזכיר מעללי יה כי אזכרה מקדם פלאך:

א ז כ י ר: כחוב¹⁴² ביו"ד. רוצה לומר¹⁴³ אזכיר לאחרים.
וקרי אזכור¹⁴⁵ בוי"ו. כלומר¹⁴⁶, כשאזכור¹⁴⁸ מ ע ל ל י
י ה אנחם. כ י א ז כ ר ה מ ק ד מ פ ל א ך¹⁴⁹: פלאך¹⁵⁰
שעשית מקדם במצרים. כשאזכור אותם¹⁵¹ המעללים והנפלאות¹⁵²
שעשית מקדם להוציאנו ממצרים. כי היא¹⁵³ מעשים¹⁵⁴ שלא היה
אדם מקוה להם ולא עלה על לב איש כמו אותם הנפלאות שיעשה¹⁵⁵
אותם הקב"ה¹⁵⁶ בעבור ישראל. וכמו¹⁵⁸ שעשה¹⁵⁹ אותם
הנפלאות¹⁶⁰ אחר¹⁶¹ היאוש¹⁶² ואבוד¹⁶³ התקוה כן
יעשה עור¹⁶⁴ עמנו בזה הגלות אף על פי¹⁶⁵ שאנו נואשים¹⁶⁶
כפני ארך¹⁶⁷ הגלות.

יג. והגיתי בכל פעלך ובעלילותיך אשיחה:

ו ה ג י ת י ב כ ל פ ע ל ך¹⁶⁸: זכרתי המעשים¹⁶⁹ שעשית
והגיתי בהם. כלומר¹⁷⁰, העליתים¹⁷¹ על לשוני לנחם בהם איש

(136) מגלו'-BIV; מהגלות-F. (137) שהיא-F. (138) תחילת-BIV.
(139) מלה חסרה-M. (140) מלה נוספת-הבא אחריו-C. (141) האחד-M;
האחריו-R. (142) כתו'-CF; כתי'-MR. (143) ר"ל-CFMR.
(144) אזכיר'-BIV. (145) אזכיר-BIV. (146) בוי"ו-B. (147) כלומר-CFR;
כלו'-M. (148) כשאזכיר-B. (149) פלאיך-R. (150) פלאיך-B.
(151) מלה חסרה-M. (152) והנפלאות-M. (153) הוא-B. (154) מלה
חסרה-FM. (155) שעשה-C. (156) הב"ה-M; הקדש ברוך הוא-I.
(157) ישר'-V. (158) כמו-M. (159) שעושה-B. (160) הנפלאות-I; מלה
חסרה-F. (161) אחרי-CR. (162) היאוש-BIMV; יאוש-C.
(163) איבוד-MR. (164) מלה חסרה-BIV. (165) אעפי-BcIV; אעפ-FMR.
(166) מלה בלתי קריאה-M. (167) אורך-BC. (168) פעליך-BFIRV.
(169) המעשי'-BIV. (170) כלום'-CFR; כלו'-M. (171) העלופים-R;
הפעולים-M.

טו. אתה האל עשה פלא הודעת בעמים אור:

א ת ה א ל²⁰⁵: אתה הוא²⁰⁶ היכול²⁰⁷ באמת שאתה עושה פלא
במעמד הר סיני גם בעמים²⁰⁸ אחרים²⁰⁹ הודעת²¹⁰ עוזך²¹¹
בעבור ישראל במצרים²¹² ובמלכי²¹³ כנען.

טז. געלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה:

ג ע ל ת²¹⁴ ב ז ר ו ע²¹⁵ ע מ ך²¹⁶: גאלת עמך לא ברצון²¹⁷
מעבדיהם²¹⁸ אלא בהכרח²¹⁹ גדול ובזרוע²²⁰ נסויה²²¹ גאלת
אותם.²²² ואמר²²³, ב נ י י ע ק ב ו י ו ס ך²²⁴: כי
בסבת²²⁵ יוסף ירדו למצרים²²⁶ והוא כלכלם²²⁷ כל ימי חייו²²⁸
כאילו²²⁹ הם בניו.

יז. ראוך מיס אלהים ראוך מיס יחילו אף ירגזו תהמות:

ר א ו ך מ י ם²³⁰-א ל ה י ם²³¹: מי ים סוף²³⁰ ראוך
וחלו כמך ונבקעו. א ף י ר ג ז ו ת ה מ ו ת²³²: אפילו²³³
המים העמוקים שהם²³⁴ התהומות רגזו כמך²³⁵ מפניך²³⁶ ונבקעו.

(205) מלים נוספות-עושה-B; עושה פלא-IV. (206) מלה חסרה-M.
(207) היכול-B; היכולת-M. (208) פעמים-M. (209) מלה חסרה-BIV.
(210) מלה נוספת-בעמים-M. (211) עוזך-B. (212) במצרי'-BV.
(213) ובארץ-CFR. (214) גבלת-B. (215) בזרועך-I. (216) מלה חסרה-CR.
(217) גרצון-CFR. (218) מעביריהם-I. (219) בכח-F. (220) יכיר-F.
(221) נסיה-C; חזקה-F. (222) אתם-M. (223) ואמ'-CFMR. (224) בני
יוסף סלה-M. (225) בסבת-BV. (226) מצרים-FR. (227) כלכלם-F.
(228) חייו-F. (229) כאלו-CFR; וכאלו-M. (230) מלים בלתי קריאות-
אלהים...סוף-F. (231) מלה חסרה-R. (232) תהומות-BCFIMRV.
(233) אפיו'-CFMR. (234) שהוא-R. (235) מלה חסרה-FMR. (236) וכפניך-
; בל חסרה-CI.

יח. זרמו מים עבות קול נתנו שחקים אף חצציר יתהלכו:

זרמו²³⁷ מים עב²³⁸ו ת: כמו שכתוב²³⁸, "...וישקף
יהוה אל²³⁹ מחנה²⁴⁰ מצרים בעמוד אש וענן²⁴¹..." (שמות יד, כד).
זרמו²⁴²: מבניין²⁴³ פועל²⁴⁴ אשר על דרך המרובע²⁴⁵
מעניין²⁴⁶, "...זרם מים²⁴⁷..." (חבקוק ג, י).²⁴⁸ אמר²⁴⁹,
כי העבות²⁵⁰ זרמו²⁵¹ מים וזו היא^{252, 248} המהומה שהיתה²⁵³
להם. כמו שאמר²⁵⁴, "...ויהם את מחנה מצרים" (שמות יד, כד).
כי היה להם האש והענן והמים והרעמים. כמו שאמר²⁵⁵ קול
נתנו שחקים. אף חצציר יתהלכו: אבני
הברד²⁵⁶ 257-אע"פ שלא²⁵⁸ נזכר²⁵⁹ זה²⁶⁰ בחורה²⁶¹. ויש
אומרים²⁶² על אבני הברד²⁵⁷ שהשליך²⁶³ על מלכי כנען. וכן
נקראו אבני החול הקטנים שדומים²⁶⁴ לאבני²⁶⁵ הברד²⁶⁶, "ויגרם
בהצץ²⁶⁷..." (איכה ג, טז), "...ימלא פיהו חצץ" (משלי כ, יז).

(237) זורמו-Biv. (238) שכתו-FMR. (239) ביו-B; את-M.
(240) מקנה-B. (241) ענן ואש-B. (242) זורמו-B; וזורמו-CFIMV;
וזרמו-R. (243) מבניין-C; בניין-M. (244) נפעל-C; פעל-M.
(245) המרובע-R; מרובעי-B. (246) מעניין-CM. (247) מלה נוספת-
עבר-M. (248) מלים חסרות-אמר... וזו היא-M. (249) אמר-CR; אומ-F;
אף-B. (250) העמים-B. (251) זורמו-Biv. (252) וזוהי-B.
(253) שהיתה-B. (254) שאמר-FM; שנאמר-CR. (255) שאמר-CM; שאמר-FR;
מלה חסרה-B. (256) הנהר-B. (257) מלים חסרות-אע"פ... הברד-M.
(258) מלה חסרה-I. (259) שהזכיר-I. (260) מלה חסרה-I.
(261) בתור-BV. (262) וי"א-BFV; ויש אומרי-C; ויש אומר-R.
(263) שהשליך-B. (264) שדומי-V; שדומין-M. (265) מלה חסרה-B.
(266) ברד-CM; לברד-B. (267) מלה נוספת-סיני-C.

י. קול רעמך בגלגל האירו ברקים חבל רגזה וחרעש הארץ:

ק ו ל ר ע מ ך ב ג ל ג ל : 268-בפת"ח הגימ"ל²⁶⁹ הראשונה²⁷⁰
 והשניה²⁷¹, 272-גלגל שהוא 273, 272-שם²⁷⁴ מקום²⁷⁵, 276,
 בחיר"ק²⁷⁷, 278 הגימ"ל הראשונה. וכן, "...והמם גלגל
 עגלתו..."²⁷⁹, 268- (ישעיה כח, כח). וגלגל הוא השמים.
 נקרא²⁸⁰ כל אחד מהתשעה²⁸¹ גלגל²⁸² 283-לפי שהם מתגלגלים
 וסובבים²⁸⁴ תמיד. ואע"פי²⁸⁵, 283- שאין הרעם והבקרים ואבני
 הברד והמטר²⁸⁶ בגלגל אלא²⁸⁷ באויר. נקרא²⁸⁸ בדרך ההשאלה²⁸⁹
 גלגל ושמים ורקיע²⁹⁰ ושחקים. השאל²⁹¹ לו לשון השמים
 האמתיים²⁹² שהם הגלגלים לגובה האויר²⁹³ כלפי השמים.²⁹⁴
 ונקרא האויר²⁹³ על²⁹⁵ אמתתו רקיע. כמו שאמר, "...יהי רקיע
 בתוך המים..." (בראשית א, ו), וקראו שמים. כמו שכתוב, "ויקרא²⁹⁶
 אלהים לרקיע שמים..." (שם ח). ונאמר, "...למטר השמים..."
 (דברים יא, יא), "...כאשר ירד הגשם והשלג²⁹⁷ מן השמים..."
 (ישעיה נה, י), "...ודלתי שמים..."²⁹⁸ (תהלים עח, כג), "...ודגן
 שמים..." (שם כז), "...יסע קדים בשמים" (שם כו). ונקרא

(268) מלים חסרות-בפת"ח...עגלתו-M. (269) הגמל-BIV. (270) ראשונה-B.
 (271) ושניה-B; (272) והשנייה-IVR. (273) מלה
 חסרה-R. (274) מלה חסרה-F. (275) מקו-BV; מקור-I. (276) מלה
 נוספת-בה-F. (277) בחר"ק-F. (278) מלה נוספת-הגילר-C.
 (279) עברתו-F. (280) ונקרא-IV. (281) מהט'-F; מלה חסרה-M.
 (282) גלגלים-CF; מהגלגלים-M. (283) כלים חסרות-לפי...ואע"פי-M.
 (284) וסובבים-C. (285) ואף על פי-I. (286) המטר והברד-B.
 (287) מלה חסרה-F. (288) מלה חסרה-B. (289) השאלה-FMR.
 (290) רקיע-B. (291) והושאל-IV; והושאלו-M; תשאל-C.
 (292) האמתיים-BR. (293) מלים חסרות-כלפי...האויר-M. (294) השמי'-BV.
 (295) מלה נוספת-דרך-F. (296) יקרא-M. (297) מלה חסרה-M.
 (298) מלה חסרה-פתח-M.

שחקים כמו שכתוב, "... אשר²⁹⁹ יזלו שחקים..." (איוב לו, כח).
 קול נתנו שחקים³⁰⁰, "ויצו³⁰¹ שחקים³⁰⁰ ממעל..." (תהלים עח, כג).
 ונקרא גלגל, קול רעמך בגלגל על גלגלי מרכובות³⁰² פרעה.
 303- כמו שכתוב³⁰³, "ויסר את אפן³⁰⁴ מרכבותיו..." (שמות יד, כה).
 ה א י ר ו ב ר ק י מ ת ב ל: כמו שכתוב, "... ויאר את
 הלילה..." (שם כ). ר ג ז ה ו ת ר ע ש ה א ר צ: כי³⁰⁵
 רגזו³⁰⁶ ורעשו מצרים.

כ. ביום דרכך ושביליך במים רבים ועקבותיך לא נודעו:
 ב י מ ד ר כך³⁰⁷: שנבקע הים במצותיך ועברו ישראל³⁰⁸.
 ו ש ב י ל יך³⁰⁹ כ מ י מ ר ב י מ: כפל דבר³¹⁰ במלות³¹¹
 שונות. וכתוב³¹² ושביליך³¹³ לשון רבים. כי לא היה³¹⁴ דרך
 אחד³¹⁵ לבד³¹⁶ אלא דרכים³¹⁷. כמו שכתוב³¹⁸, "לגזור³¹⁹
 ים סוף לגזרים³²⁰..." (תהלים קלו, יג). ואמרו כי³²¹,
 "... לשנים³²² עשר גזרים..." (מכילתא, בסכתא דויהי, פרשה ד).
 ו ע ק ב ו ת יך³²⁴ ל א נ ו ד ע ו: הליכותיך³²⁵ בים
 לא נכרו³²⁶ שבו מי הים על מצרים³²⁷. כמו שאמר³²⁸,

(299) מלה חסרה-BIV, 300) שחקי'-BIV, 301) דצו-B, 302) מרכבת-F; מרכבו'-B, 303) מלים חסרות-C, 304) אופן-BCFIMRV, 305) פירו'-C, 306) ורגזו-C, 307) דרכיך-R; דבריך-B, 308) ישר'-V, 309) ושבילך-BFMR, 310) הדבר-M, 311) כמלות-I, 312) וכתו'-FM; כמו-CR, 313) ושבילך-BR; ושבילך במים רבים-M, 314) מלה נוספת-אלא-F, 315) מלה חסרה-י, 316) מלה חסרה-BIV, 317) מלה נוספת-הרכה-BIV, 318) שכתו'-M; שכתו'-CFR, 319) לגזור-BV; לגזור-
 320) לגזורים-B; מלה חסרה-F, 321) מלה חסרה-BIV, 322) שנים-CR, 323) גזרי'-BV; קרעים-F, 324) עוקבותיך-M, 325) הליכותיך-נו-C; הליכותיו-FR, 326) ניכרו-BIV, 327) המצרים-I; המצרי'-BV, 328) שאמ'-CM; שאומ'-FR.

"...וישב הים³²⁹ לשנות³³⁰ בקר³³¹ לאיתנו... " (שמות יד, כז).
"וישב³³² הים ויכסו את הרכב³³³ ואת הפרשים³³³..."
(שם, כח). והנה לא נכר³³⁴ הדרך³³⁵ בים.

כא. נחית כצאן עמר ביד משה ואהרן:

נ ח י ת כ צ א ן : אחר צאתם מהים³³⁶ נחית³³⁷ אותם³³⁸
במדבר. ב י ד מ ש ה ו א ה ר ן³³⁹ : כמו שאמר³⁴⁰ שהרועה³⁴¹
נוחה את צאנו ושומרו.³⁴²

(329) וישבתים-R, (330) לפנו'-BV, (331) בוקר-F, (332) וישבו-BCFIMRV, (333) מלים חסרות-F, (334) ניכר-CMR; נכר-B, (335) דרך-M, (336) מהם-C, (337) מלה נוספת-כצאן-M, (338) אתם-M, (339) ואהרון-I, (340) מלה חסרה-FR, (341) מלה חסרה-BR, (342) ושמו-FM.

א. משכיל לאסף האזינה עמי תורתי הטו אזנכם לאמרי פי:
 מ ש כ י ל ל א ס ף¹: תורתי. מה שאני בסיפור² הטובות שעשה
 האל לישראל.³ ומדברי תלמדו⁴ כי⁵ יש⁶ לכם ליראה ממנו ושלל
 להמרות דברו ומצותו.⁷

ב. אפתחה במשל פי אביעה חידות מני קדם:
 א פ ת ח ה⁸: יש ספרים התי"ו בקמץ חטף. ויש ספרים בשו"א
 לבדו. המשל והחידות אשר במזמור⁹ הזה כמו שכתב¹⁰ החכם¹¹
 ר. אברהם בן¹² עזרא¹³ המשל כמו¹⁴ "נושקי רומי"¹⁵,
 קשת... " (תהלים עח, ט), לפי פירושו.¹⁶ וכן, "...לערך שלחן¹⁷
 במדבר¹⁸..." (תהלים עח, יט), "...ואס¹⁹ נשקה ביעקב..."
 (שם, כא), "...ודלתי שמים פתח" (שם, כג), "...ודגן שמים..."
 (שם, כד). וזהו²⁰ משל²¹ והחידות²² לחם אבירים אכל איש.
 שהוא אומר²³ על המן. והוא²⁴ סתום²⁵ כמו חידה.²⁶ ויתן
 לשבי עוזו.²⁷ שהוא אומר²⁸ על הארון. ולא היו מבינים זה
 לולי²⁹ שהוא³⁰ כתוב³¹ בספר שמואל גלות הארון (שמואל א
 פרק ה). וכן בני אפרים נושקי³² רומי קשת. כי הוא דבר

(1) חלים נוספות... תורתי. מה-BIV. (2) בספור-CFR. (3) לישר-IV.
 (4) תלמודו-B. (5) מלה חסרה-BM. (6) שיס-M; הי-B. (7) למרות
 דבריו ומצותיו-M. (8) מלה נוספת... פי-BIV. (9) בספר-F.
 (10) שכת'-FMR. (11) מלה חסרה-CR. (12) רבי-I. (13) אבן-C.
 (14) מלים נוספות-ז"ל-CM. (15) מלה נוספת-תת"ן-F. (16) נשקי
 רמי-B. (17) פרושו-FR. (18) לערוך שולחן-BCIMV. (19) בס'-F.
 (20) ואני-B. (21) והן-A. (22) משלו-B. (23) וחידות-M.
 (24) אומ'-CFR; מלה חסרה-M. (25) שהוא-F. (26) הסתום-IV; כותו-B.
 (27) החידה-IV. (28) עזו-FM; עזו-B. (29) פעמים-הוא אומ'-R.
 (30) לולא-FR. (31) שהיא-M. (32) כתו'-CF. (33) נשקי-F.

סתום על איון³⁴ מלחמה אמר^{35,36} זה. והדבר הסתום³⁷
יקרא³⁸ חידה.

ג. אשר שמענו ונדעם ואבותינו ספרו לנו:

אשר שמענו: הדברים האלה שאמר³⁹ הם דברים⁴⁰ שמענו
מפי הקדמונים.⁴¹ ⁴² ואבותינו ספרו לנו: ⁴³
⁴⁴ ואבותינו הם ספרו לנו ⁴⁵ שלא יאמרו לנו ⁴⁶ אלא האמת.
ונדעם: ידענו אותם גם כן⁴⁷ מפי הכתב מתורת משה רבינו.⁴⁸

ד. לא נכחד מבניהם לדור אחרון מספרים תהלות יהוה ועוזו

ונפלאותיו אשר עשה:

לא נכחד מביהם: בני אבותינו והם אחינו⁴⁹ שאינם
לומדים⁵⁰ ואינם יודעים הקבלה חייבים⁵¹ אנו היודעים להזכיר
להם ולא נכחד מהם עד שיהיו⁵² הם גם כן⁵³ מספרים
לבניהם ובניהם לבני⁵⁴ בניהם⁵⁵ עד שיהיו עד דור אחרון
מספרים תהלות⁵⁶ יהוה.

(34) אי זו-CF; אי זה-R. (35) אמר-FR; נאמ'-M. (36) מלה נוספת-
דבר-IV, (37) סתום-CR. (38) נקרא-M. (39) שאמ'-B; שאומ'-FR;
י"א-M. (40) הדברים-IV, (41) קדמונים-M. (42) מלים חסרות-FMR,
(43) מלים חסרות-ואבותינו...לנו-B. (44) מלה חסרה-IV, (45)
(46) רבי-F. (47) מלים נוספות-ע"ה-F. (48) אחנו-F.
(49) מלה נוספת-אותם-C. (50) חייבין-A. (51) שהיו-CR. (52) ג"כ
הם-M. (53) ג"כ-A. (54) מלה חסרה-B. (55) מלה חסרה-FMR.
(56) לבניהם-FMR. (57) תהלות-IV.

ה. ויקם עדות ביעקב וזורה שם בישראל אשר צוה את אבותינו

להודיעם לבניהם:

ו י ק מ ע ד ו ת: וכמו שצריך להזכיר הנפלאות ולהודיע לבנים⁵⁸, העדות⁵⁹ והתורה⁶⁰ - אשר חקים⁶¹⁻⁶² ושם⁶³ בישראל⁶⁴ אחר שהוציאם מצרים. ו צ ו ה להם ל א ב ו ת י נ ו⁶⁵ ל ה ו ד י ע מ⁶⁶ ל כ נ י מ. כמו שכתב⁶⁷, "...והודעתם לבניך..." (דברים ד, ט).

ו. למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקמו ויספרו לבניהם:

ל מ ע ן⁶⁸: וכן הבנים צריכים להודיעם לבניהם עד ד ו ר א ח ר ו ן והבנים שיולדו⁶⁹ כשיקומו בדעתם⁷⁰ גם כן⁷¹ יספרו לבניהם.⁷¹

ז. וישיכו באלהים כסלם ולא ישבחו מעללי-אל ומצותיו ינצרו:

ו י ש י כ ו ב א ל ה י מ⁷² כ ס ל מ: כשישמעו⁷³ הנפלאות שעשה לאבותינו ישימו בו מבטחם ו ל א י ש כ ח ו⁷⁴ מה שישמעו⁷⁵ יזכרו⁷⁶ תמיד כדי שלא ישכח מפייהם ובוה יאמינו⁷⁷ בו ובתורתו וינצרו מצותיו.

(58) מלה נוספת-התורה-BIV, (59) והעדות-IV, (60) מלה חסרה-IV, (61) מלים חסרות-אשר חקים-R, (62) חקים-C, (63) שם-BIV, (64) ישראל-R, (65) לאבותינו-M, (66) ולהודיעם-M; להודיע-C, (67) שנאמ'-BIV; שכתו'-R, (68) מלה נוספת-ידעו-BIV, (69) כשילדו-B; שילדו-M, (70) ברעתם-BIV, (71) מלים חסרות-יספרו לבניהם-B, (72) באלהי'-BIV, (73) כמשמעו-B; כשיספרו-M, (74) ישכח-FR, (75) שילמדו וישמעו-IV, (76) זכרו-B; ויזכרו-IV, (77) האמינו-M.

ח. ולא יהיו כאבותם דור סורר ומרה דור לא הכין לבו ולא

נאמנה את אל רוחו:

ו ל א י ה י ו כ א ב ו ת ם: שלא שמו בסחונם באל⁷⁸ והיו
ד ו ר ס ו ר ר ו מ ר ה.⁷⁹ וזה היו דור המדבר שלא הכינו⁸⁰
לבם לאל.⁷⁸ ו ל א נ א מ נ ה א ת⁸¹ א ל ר ו ח ו: לא
נתקייכה עם⁸² אל נפשו^{84,83} ורצונו. כמו, "ותקעתיו"^{86,85}
יחד במקום נאמן... " (ישעיה כב, כג). שפירושו⁸⁷ קיים⁸⁸ או
פירושו⁸⁹ לשון אמונה⁹⁰ כמשמעו.⁹¹

ט. בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב:

כ נ י א פ ר י ם נ ו ש ק י⁹² ר ו מ י ק ש ת: זה היה
במדבר. ואף על פי⁹⁴ שלא נזכר בתורה⁹⁵ נזכר⁹³ בדברי
הימים, "...והרגום"⁹⁶ אנשי גת הנולדים בארץ, כי ירדו לקחת
את מקניהם. ויתאבל אפרים אביהם ימים רבים⁹⁷ "... (דברי
הימים א, ז, כא-כב). ופירשתי⁹⁸ בפירוש⁹⁹ דברי הימים,
כי במדבר היה זה המעשה¹⁰⁰ והיה¹⁰¹ מן¹⁰² הדומה¹⁰³ ההרוגים
בבני אפרים שמונה¹⁰⁴ אלפים כמו שפירשתי⁹⁸ שם.¹⁰⁵ והלכו

(78) מלה נוספת-יח'-BIV. (79) ומורה-BCFIMRV. (80) הבינו-B.
(81) אל-M. (82) את-F. (83) מלה חסרה-B. (84) מלה נוספת-מחשבתו-B;
ומחשבתו-IV. (85) מלה חסרה-CFR. (86) מלה נוספת-לעץ-B.
(87) שפרושו-FR. (88) מלה נוספת-נושקי-R. (89) פרושו-FR.
(90) אמונה-B. (91) כמשפטו-F. (92) נשקי-F. (93) מלים חסרות-במדבר...
נזכר-M. (94) ואעפ-BV; ואעפי-CFR. (95) במדבר-F. (96) ויהרגום-F.
(97) ורבים-B. (98) ופרשתי-FR. (99) בפירו'-C; בפיר'-FM; בפרוש-R.
(100) מלה חסרה-M. (101) והיו-B. (102) מלה חסרה-M. (103) הדומים-M.
(104) שמנה-CF; ח'-M. (105) מלה חסרה-F.

אל גת בלא מצות האל¹⁰⁶ אבל¹⁰⁷ כנגד^{108,109} דברו¹¹⁰ כי הוא¹¹¹
 אמר כי¹¹² ארבעים¹¹³ שנה יהיו¹¹⁴ במדבר¹¹⁵ והנה¹¹⁶ המרו¹¹⁷
 את רוחו ונגפו¹¹⁸ וטעם נרשק¹¹⁹ רומי קשת:
 שהלכו בכלי¹²⁰ מלחמתם¹²¹ ונשענו בהם ולא באל¹⁰⁶ והפכו
 עורף לפני אויביהם¹²² זהו¹²³ הפכו¹²⁴ ביום קרב:
 הפכו עורף ביום מלחמה ונושק¹¹⁹ רומי סמוך על סמוך כמו,
 "חכמי יעצי¹²⁵ פרעה..." (ישעיה יט,יא). ופירושו¹²⁶ מזויינים¹²⁷
 ויורים חצים¹²⁸ בקשת¹²⁹ ורבותינו ז"ל¹³⁰ פירשו¹³¹ זה
 הפסוק ופסוק דברי הימים על בני אפרים¹³² שיצאו קודם הקץ
 ממצרים וקרה¹³³ להם זה המקרה אבל הפסוקים הבאים¹³⁴ אחר
 זה הפסוק מוכיחים כי אחר¹³⁵ יציאת מצרים היה, שראו הנפלאות
 והעלילות שהראה אותם ושכחום¹³⁶ והברית¹³⁷ והתורה שנתן להם.
 וכל זה אחר יציאת מצרים היה. והחכם ר' אברהם בן¹³⁸ עזרא
 כתב¹³⁹ כי על חורבן¹⁴⁰ שילה¹⁴¹ אמר¹⁴² זה הפסוק שהיה לבני
 אפרים. וביום שגלה הארון ונהרגו רבים מישראל חרבה¹⁴³ שילה.
 וגם זה הפירוש¹⁴⁴ רחוק. כי אחר כן זכר חורבן¹⁴⁵ שילה על

(106) מלה נוספת-ית'-BIV. (107) מלה חסרה-B. (108) מבן את-M.
 (109) מלים נוספות-בני אפרים-M. (110) דבר-M. (111) מלה חסרה-BIV.
 (112) מלה חסרה-BIV. (113) מ'-F. (114) היו-F. (115) מלה חסרה-B.
 (116) והם-B; והנה-M. (117) אמרו-M. (118) ונגפו-C. (119) נשקי-F.
 (120) בכלי-M. (121) מלחמותם-B. (122) אויבים-B; אביהם-M.
 (123) זה-C. (124) הופכו-B. (125) יועצי-CFMRV. (126) ופירושו-FM.
 (127) מזויינין-M. (128) חיצים-BV. (129) הקשת-B; בקשתי-IV.
 (130) ורבותינו זכרוננו לברכה-I; ורז"ל-CFMR. (131) פירשו-FM. (132) מלה נוספת-
 שיאו-F. (133) וקרא-F. (134) מלה חסרה-F. (135) שאחר-B.
 (136) וישכחו-F; מלה חסרה-M. (137) הברית-F. (138) מ'-M.
 (139) כת'-M. (140) חרבן-FMR. (141) שילה-F. (142) נאמר-IV.
 (143) ונחרבה-F. (144) הפי'-CFMR. (145) חרבן-CFMR.

הסדר אחר שהכניסם לארץ. ועוד למה אמר בני אפרים? הר' מכל
 ישראל היו באותה¹⁴⁶ מלחמה.¹⁴⁷ כמו שכתוב¹⁴⁸, "ויהי דבר
 שמואל לכל ישראל וגו'¹⁴⁹" (שמואל-א ד, א).

י. לא שמרו ברית אלהים ובתורתו מאנו ללכת:
 ל א ש מ ר ו ב ר י ת א ל ה י ם : ברית^{150, 151} שכרת עמהם
 בהר סיני.

יא. וישכחו עלילותיו ונפלאותיו אשר הראם:
 ו י ש כ ח ו¹⁵² : אשר קראם במדבר.^{153, 154}

יב. נגד אבותם עשה פלא בארץ מצרים שדה צען:
 נ ג ד א ב ו ת ם : אותם שנולדו במדבר שלא¹⁵⁵ ראו בנפלאות
 שעשה¹⁵⁶ במצרים שמעו מאבותם. כי נ ג ד¹⁵⁷ א ב ו ת ם
 ע ש ה פ ל א ב א ר ץ מ צ ר י ם : ופלא דרך כלל. כי לא
 היה פלא אחד אלא פלאים רבים.¹⁵⁸ ש ד ה צ ע ן¹⁵⁹ :
 כפל דבר במלות שונות.¹⁶⁰ כי¹⁶¹ שדה הוא¹⁶² כמו ארץ. וכן,
 "...שדה ארם..." (הושע יב, יג), "...בשדה"¹⁶³ כואב... (בראשית
 לו, לה). וצען¹⁵⁹ הוא¹⁶⁴ מצרים. ככו, "...לפני צען"¹⁵⁹ מצרים

(146) מאותה-M; באותו-BIV. (147) המלחמה-IV. (148) שכתו'-CFR;
 שכת'-M. (149) וגומר-F. (150) מלה חסרה-CFR. (151) ברית
 אלהים-M. (152) מלים נוספות-את ה'-F. (153) בדרך-F.
 (154) חסר כל הפסוק-BIV. (155) ולא-C. (156) מלים נוספות-
 האל ית'-BIV. (157) כנגד-F. (158) הרבה-R. (159) צוען-BIMRV.
 (160) במלו' שונו'-BV. (161) מלה חסרה-F. (162) מלה חסרה-F.
 (163) שדה-BCFIMRV. (164) היא-CM.

(במדבר יג, כב). והיא ¹⁶⁵ עיר המלוכה ¹⁶⁶ במצרים.

יג. בקע ים ויעבירם ויצב מים כמו נד:

ב ק ע י ם: אחר הנפלאות שעשה להם במצרים, עשה להם נפלאות
בצאתם ממצרים שבקע לפניו ¹⁶⁷ הים. ו י צ ב מ י ם ¹⁶⁸ כ מ ו
נ ד: כמו שכתוב ¹⁶⁹, "...נצבו כמו נד נזלים ¹⁷⁰..." (שמות
טו, ח). והמים להם חומה.

יד. וינחם בענן יומם וכל הלילה באור אש:

ו י נ ח ם: ואחר שהעבירם בים ¹⁷¹ הנחה ¹⁷² אותם ¹⁷³ ב ע נ ן ¹⁷⁴
י ו מ ם, שהיה הולך ¹⁷⁵ לפניו לנחותם הדרך. ¹⁷⁶ וגם לפני
עבור הים ¹⁷⁷-היה להם ¹⁷⁷ אחר שנסעו מסוכות. ¹⁷⁸ ו כ ל
ה ל י ל ה ב א ו ר א ש ¹⁷⁹: כי כל הלילה היה להם עמוד אש ¹⁸⁰
עד בא ¹⁸¹ אור היום ולא ¹⁸² היו צריכים ¹⁸³ לאור נר ¹⁸⁴ בלילה ¹⁸⁵,
כי גם בחנותם היה ¹⁸⁶ עמוד האש על המשכן להאיר להם.

טו. יבקע צרים במדבר וישק כהמות רבה:

י ב ק ע צ ר י ם: ברפידים ובקדש. יבקע עתיד במקום עבר.

(165) הוא-BMIV. (166) מלוכה-BM. (167) להם את-BIV. (168) מלה
חסרה-CFR. (169) שכת'-M; שכתו'-FMR. (170) נוזלים-BMIV. (171)
הים-IV. (172) שהנחה בים העבירם-M. (173) מלה חסרה-M.
(174) הענן-BIV. (175) מלה חסרה-M. (176) בדרך-IV. (177) מלים
חסרות-היה להם-C. (178) מסוכות-FM. (179) האש-CFR. (180) האש-R.
(181) בוא-M. (182) שלא-B. (183) צריכם-C. (184) הנר-M.
(185) לילה-BIV. (186) מלה נוספת-להם-M.

וכמוהו רבים. והנה זכר הנפלאות ואם לא זכרם כסדר הרי הם סדורות¹⁸⁷ בתורה. כי המן והשלו¹⁸⁸ הראשון¹⁸⁹ היו להם קודם שבאו לרפידים. כי במדבר סין נתן להם מן ושלו.¹⁹⁰ וישיק כהמית¹⁹¹ רב ה: ¹⁹²-השקה אותם מן הצורים כמו כהומות רבה. ¹⁹²-ורבה תואר¹⁹³ לתהום. ¹⁹⁴ ¹⁹⁴-וכן, "...מי תהום¹⁹⁵..." (ישעיה נא, י). ואמר¹⁹⁶ לשון יחידה עם¹⁹⁷ לשון רבות כמו, "...בנות צעדה¹⁹⁸ ¹⁹⁹-עלי שור"-¹⁹⁴, ¹⁹⁹- (בראשית מט, כב).

טז. ויוצא נזלים מסלע ויורד כנהרות מים:

ויצא נזלים²⁰⁰ מסלע: כפל העניין²⁰¹ בכלות שונות כמנהג²⁰² לחזק העניין. ²⁰³ ואמר ויורד²⁰⁴: כי הסלע מקום גבוה.²⁰⁵

יז. ויוסיפו עוד לחסא לו למרות עליון בציח:

ויסיפו²⁰⁶ עוד לחסא²⁰⁷ לו: אמר ויוסיפו כי המים על ידי חסא²⁰⁸ ותלונה²⁰⁹ באו²¹⁰ להם. למרות²¹¹ עליון בציח: למרות²¹² כמו להטרות. ²¹³-וכן,

(187) כדורים-CFMR; סדרים-B. (188) והשלו-B. (189) הראשו-M. (190) המן והשלו-B; המן והשלו-IV. (191) כהומות-C; בתהומות-BFIMRV. (192) מלים חסרות-השקה...רבה-M. (193) תאר-FR. (194) מלים נוספות-השקה אותם מן הצורים כמו כהומות רבה-M. (194) מלים חסרות-וכן...שור-M. (195) מהתהום-F. (196) מלה חסרה-C. (197) על-C. (198) צערה-B. (199) מלים חסרות-עלי שור-R. (200) נזלים-F. (201) העניין-M; עניין-C; עניין-FR. (202) המנהג-A. (203) העניין-CM. (204) וירד-B. (205) גבוהה-BIV. (206) ויוספו-B. (207) לחסא-CIMV. (208) מלה חסרה-M. (209) תלונה-BM. (210) באה-C; באב-F. (211) מלה נוספת-עלי-R. (212) מלה חסרה-M. (213) מלים חסרות-וכן...בטן-M.

"...לצבות בסו..." (במדבר ה, כב).²¹³ "למרות עני"²¹⁴
 כבודו" (ישעיה ג, ח). ועניינו²¹⁵ עניין²¹⁶ 217-מרי.
 ב-217 צי ה: במדבר. ואמר על יו נ: 218-לפי שהוא
 עליון 218-הכל 219 ובידו הכל. 219 וכמו שהיה בידו להוציא מים
 מהסלע²²⁰ היבש ולהוריד המן מן האויר²²¹, כן בידו להביא²²²
 להם בשר במדבר. והם לא חשבו כן, ונסו²²³ אותו שם יוכל
 לעשות כן. וזה היה בקברות התאווה.

יח. וינסו אל בלבבם לשאל אכל לנפשם:
 וינסו אל בלבבם: במחשבתם²²⁴ היה. כי²²⁵ לנסותו
 שאלו הבשר. כי המן היה טאכל²²⁶ טוב וערב ולא היו צריכים²²⁷
 הבשר²²⁸ אלא חשבו לנסותו. אבל לא אמרו כן בפיהם, אלא²²⁹
 אמרו כי²³⁰ צורך²³¹ היה להם הבשר. ובזו²³² המן ואמרו²³³,
 234-"...נפשנו²³⁵ יבשה אין כל בלתי אל המן עניינו" (במדבר
 יא, ו). ואמרו²³⁴, "...ונפשנו²³⁶ קצה בלחם הקלקל"²³⁷
 (שם כא, ה). ל שא ל²³⁸ א כ ל²³⁹ 240-ל נ פ ש מ: לחאותם.
 כמו שאמר, 241-"...התאו²⁴² תאוה..." (שם יא, ד). 241-

214) עיני-BCFIMRV. 215) וענינו-צ.
 216) ענין-CM. 217) מלים חסרות-מרי. ב...-B. 218) מלים
 חסרות-לפי...עליון-F. 219) הכלי-B. 220) כן הסלע-FM.
 221) מהאויר-צ. 222) להוציא-F. 223) וניסו-B. 224) במחשבותם-B.
 225) מלה חסרה-M. 226) המאכל-R. 227) צריכין-M. 228) לבשר-FMR.
 229) אבל-CM. 230) מלה חסרה-BIV. 231) צרך-FM. 232) וביו
 אח-IV; וכי זו-BM. 233) מלה נוספת-כי-צ. 234) מלים חסרות-
 ואמרו...ואמרו-M. 235) נפשינו-BIV. 236) נפשינו-BFIRV.
 237) הקלוקל-BCIMRV; מלה חסרה-F. 238) לשאול-IMV. 239) אוכל-BIMV.
 240) מלים חסרות-לנפשם...לנפשם-M. 241) מלים משובשות-התאו
 תאוה-B. (אבל נכתב בתצלום של הוצאת שוקן-תאותם). 242) התאו-IV.

ואמר לנפשם²⁴⁰ כי הנפש בעלת התאוה. כמו שאמר, "...כי תאוה נפשך לאכל²⁴³ בשר..." (דברים יב, כ).

יט. וידברו באלהים אמרו היוכל אל לערך שלחן במדבר:
ו י ד ב ר ו כ א ל ה י ס: ומה דברו. אמרו²⁴⁴, "...הגם לחם יוכל תת..." (תהלים עח, כ). והדיבור²⁴⁵ והמאמר²⁴⁶ הזה²⁴⁷ היה²⁴⁸ בלבבם. כמו, "דברתי²⁴⁹ אני עם²⁵⁰ לבי..." (קהלת א, טז), "אמרתי²⁵¹ אני בלבי..." (שם ב, א). כי לא אמרו הם בפיהם, כי בדרך נסיון²⁵² היו שואלים הבשר ולא²⁵³ לצורך. ה י ו כ ל א ל ל ע ר כ ש ל חן²⁵⁴ ב מ ד ב ר: במקום שלא²⁵⁶ ימצא²⁵⁷ בו דבר²⁵⁸ מחיה. אם²⁵⁹ יוכל הוא לערוך²⁶⁰ שולחן^{261, 262} מלא. כלומר^{263, 264} כל צרכי²⁶⁵ המחיה²⁶⁶. כי הגה נתן²⁶⁷ מקצה צורך השולחן. ²⁶⁸ והוא המן, אבל אם יוכל לערוך²⁶⁹ אותו בשלמותו שיתן הבשר. ²⁷⁰ וכן הכים נתן. ²⁷¹ ויותר פלא ²⁷¹ יהיה אם יתן בשר. כי המן הוריד ²⁷² מן השמים. כמו השלג ואבני הברד. והמים, סלעים רבים ²⁷³ הם ²⁷⁴ שיוציא ²⁷⁵ מים רבים. ²⁷⁶ אבל הבשר מאין יביא אותו. זהו שאמר ²⁷⁷,

(243) לאכול-BCIV. (244) מלה חסרה-M. (245) והדיבור-FM. (246) והמאמר-F. (247) מלה חסרה-M. (248) מלה חסרה-CFM. (249) ודברתי-CR. (250) על-R; אל-F. (251) ואמרתי-BCIV. (252) ניסיון-B; הנסיון-F. (253) שלא-M; לא-R; אלא-CF. (254) לערוך-BCIMRV. (255) שולחן-BIMRV. (256) אשר לא-BIV. (257) היה-C; מלה חסרה-R. (258) מלה חסרה-M. (259) ואם-C. (260) לערך-F. (261) שלחן-FR. (262) מלה נוספת-אלינו-C; אלא-R. (263) כלומר-CFR; כלו-M. (264) מלה נוספת-כלומר-C. (265) צורכי-BIV; צורך-R. (266) וכחיה-B. (267) נותן-B. (268) השלחן-F. (269) לערך-F. (270) בשר-BCR. (271) מלה נוספת-ה-IV. (272) יורד-M. (273) הרבה סלעים-BIV. (274) יש-BIV; יהיו-F. (275) שיוצא-MR; שיצא-B. (276) מלה נוספת-מהם-BIV. (277) שנאמר-C.

"...הגם לחם יוכל לתת..." (תהלים עח, כ). כל זה חשבו בלבם.

כ. הן הכה צור ויזובו מים ונחלים ישטפו הגם לחם יוכל לתת

אם יכין שאר לעמו:

הן הכה צור: אמר²⁷⁸ הכה²⁷⁹ כי על ידי מכה יצאו המים²⁸⁰
מהצור ברפידים. ואמר^{281, 282} צור, ולמעלה²⁸³ אמר²⁷⁸ צורים.
כי כאשר²⁸⁴ שאלו בשר בקברות²⁸⁵ התאוה לא היה עדיין²⁸⁶ דבר
מי²⁸⁷ מריבה שהיה בקדש. ומה שאמר²⁸⁸ הכה צור על צור רפידים.
אמר²⁸⁹, ונחלים יספספו²⁹⁰: יצאו ממנו מים רבים
עד שהיו²⁹¹ נחלים גדולים שוטפים²⁹² המקומות שנגרים²⁹³ בהם.
הגם לחם²⁹⁴: בשר. כמו, "...אה קרבני לחמי²⁹⁵..."
(במדבר כח, ב). אם יכין²⁹⁶: כפל דבר במלות שונות.
²⁹⁷-שאר: בשר. ²⁹⁷-

כא. לכן שמע יהוה ויתעבר ואש נשקה ביעקב וגם אף עלה בישראל:

לכן שמע יהוה: אף על פי²⁹⁸ שאמרו בלבבם²⁹⁹, שמע
יהוה ויתעבר בהם.³⁰⁰ ואש נשקה³⁰¹: אש חמתו

(278) אמ'-CFMR. (279) חכם-B; הב"-M. (280) מים-R; מלה חסרה-BF.
(281) ואמ'-CFMR. (282) מלה נוספת-כאן-M. (283) למעלה-R.
(284) באשר-M. (285) כקברות-CM; בחברות-B. (286) עדיין-CM.
(287) כמי-F. (288) שאמ'-CFMR. (289) אמ'-CFMRV. (290) ישטפו-BCIMV.
(291) שיהו-R. (292) שטפים-F. (293) שנגרי'-BV; שניגרים-M.
(294) מלה נוספת-הוא-BIV. (295) מלה נוספת-לאשי-C; לאשי-R.
(296) מלה נוספת-שאר לעמו-BIV. (297) מלים חסרות-B. (298) אעפי'-BCM;
(299) בלבבם-C. (300) מלה חסרה-F. (301) מלה נוספת-
ביעקב-CFM.

נשקה ב י ע ק ב. אף³⁰² על ה³⁰³ ב י ש ר א ל³⁰⁴ : כפל
העניין³⁰⁵ במלות³⁰⁶ שונות. נ ש ק ה: נבערה³⁰⁷. וכן,
"...אף³⁰⁸ ישיק ואפה לחם..." (ישעיה מד, טו). יבעיר³⁰⁹,
והנכון בעיני עוד³¹⁰ כי זה הפסוק³¹¹ כולל שני³¹² דברים,
דבר תבערה ודבר קברות התאווה. ושניהם מקום³¹³ אחד הוא³¹⁴
אלא שעל מעשה³¹⁵ הראשון שהיו³¹⁶ מתאוננים רע בערה^{317, 318} במ
אש יהוה קרא אותו תבערה. ועל המעשה השני³¹⁹ שהתאוו תאווה
ומתו³²⁰ המתאווים³²¹ קרא אותו³²² קברות התאווה. ומה שאמר³²³
בזה הפסוק³²⁴ ואש נשקה ביעקב אמר³²⁵ על דבר תבערה. וכמו³²⁶
שאמר³²⁷ על דבר תבערה. וכמו³²⁶ שאמר³²⁷ בחורה, "...וישמע
יהוה ויחר אפו..." (במדבר יא, א). כן³²⁸ אמר³²⁹ בזה הפסוק
שמע יהוה ויהעבר. ומה שאמר³²⁷ 330- וגם אף יהוה³³¹ עלה
בישראל על שהתאוו תאווה. וכמו שאמר³³² שם³³⁰⁻, "...ואף
יהוה חרה בעם³³³..." (שם לג). ושני המעשים היו במקום אחד.
ועל שניהם נענשו. ובשניהם היה³³⁴ בהם מיעוט³³⁵ האמנה³³⁶.
כי³³⁷ מתאוננים היו שאמרו, "...נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו

(302) וגם אף-M. (303) עליהם-B. (304) בישר'-V. (305) עניין-CM.
(306) במילות-C. (307) בערה-BIV. (308) אם-B. (309) מלה חסרה-M.
(310) יבער-B; מלה חסרה-M. (311) תבערה-R. (312) ב'-F.
(313) במקום-M. (314) מלה חסרה-CFR. (315) המעשה-CR. (316) היו-B.
(317) בעיני ה' ובערה-IV. (318) מלה נוספת-כי-M. (319) מעשה
השיני-B; מעשה השני-IV. (320) מלה חסרה-CR. (321) המתאוננים-F.
(322) מלה חסרה-C. (323) ומה שאמר-CR; וכמו שאמר-FM.
(324) בפסוק הזה-F. (325) אמר-CFMR. (326) כמו-B. (327) שאמר-CFMR.
(328) כך-M. (329) אמר-CFMR. (330) מלים חסרות-וגם...שם-M.
(331) מלה חסרה-BIV. (332) שאמר-CR; שכתו'-F. (333) בהם-F.
(334) יהיו-C. (335) מעוט-F. (336) ההאמנה-C; האמונה-F.
(337) מלה חסרה-M.

לנו את הארץ... (דברים א, כב). ולא האמינו באל שיתגרה להם³³⁸
בלא מלחמה. ושאלת³³⁹ הבשר גם כן³⁴⁰ מיעוט³³⁵ האמנה.³⁴¹
כמו שאמרו, "...הגם לחם יוכל תה...". (תהלים עח, כ).

כב. כי לא האמינו באלהים ולא בטחו בישועתו:
כ י ל א ה א מ י נ ו ב א ל ה י ם : ³⁴²-לא האמינו בו³⁴²-
שיוכל³⁴³ לתת להם בשר ושיכול³⁴³ להכניסם לארץ. ו ל א
ב ט ח ו ב י ש ו ע ת ו : שהושיעם כמה פעמים.

כג. ויצו שחקים ממעל ודלתי שמים פתח:
ו י צ ו ש ח ק י ם : וכבר צוה³⁴⁴ שחקים.³⁴⁵ ו ד ל ת ,³⁴⁶
ש מ י ם פ ת ח : להם³⁴⁷ להמטיר³⁴⁸ עליהם מן ולא שמו אל³⁴⁹
לבם כל זה. כי³⁵⁰ כמו שיעשה זה כן יעשה זה. ואמר³⁵¹ ודלתי
שמים³⁵² על דרך משל³⁵³ ³⁵⁴-לרוב³⁵⁵ המן שהורים להם.³⁴⁷-
כמו, "...וארבות³⁵⁶ השמים נפתחו³⁵⁴-³⁵⁵..." (בראשית ז, יא).

(338) בהם ושיתגרה בהם-f. (339) ושאלת-biv. (340) ג"כ-bimrv.
(341) האמונה-f. (342) מלים חסרות-לא...בו-b. (343) מלים חסרות-
לתה...ושיכול-b. (344) מלה נוספת-להם-b. (345) מלים נוספות-
לתת להם מן-biv. (346) דלתי-b. (347) מלים חסרות-להמטיר...
להם-n. (348) להמטיר-iv. (349) על-biv. (350) מלה חסרה-b.
(351) ואמ' -cfr. (352) מלה חסרה-cf. (353) המשל-cr. (354) מלים
חסרות-לרוב...נפתחו-r. (355) מלים חסרות-המן...נפתחו-c.
(356) וארבות-fim; ארובות-bv.

כד. וימטר עליהם מן לאכל ודגן שמים נחן לפו:

357-ר י מ ס ר 358 . . . ו ד ג נ ש מ י ם : כי היה להם-357

המן לאכול 359 במקום 360 הדגן, ויותר טוב וערב.

כה. לחם אבירים אכל איש צידה שלח להם לשבע:

ל ח ם א ב י ר י ם : השחקים 361-הם אבירים. 361 כמו

שנאמר 362 עליהם, "...חזקים כראי מוצק" (איוב לו, יח). וזה

דבר חמה. 363 כי אכל איש: נברא מאדמה 364 לחם שחקים. 365

ובדרש 366 לחם 367 שנבלע באיברים. צ י ד ה 368 ש ל ח

ל ח ם 369 : כי בכל מקום שהיו 370 הולכים היתה 371 צידתם 372

מוכנת להם לשבע. 373

כו. יסע קדים בסמים וינהג בעזו תימן:

י ס ע ק ד י ם : הסיע רוח קדים לגז 374 השלויים. 375 כמו 376,

שכתוב 377, "ורוח נסע מאת יהוה 378-ויגז שלויים 378-379 ונו, 380"

(במדבר יא, לא). ו י נ ה ג 381 ב ע ז ר 382 ת י מ ן 383 :

רוח דרום, כי מזרחי דרומי היה הרוח. 384

357) כלים חסרות-וימטר... להם-CR. 358) מלה נוספת-עליהם-M.
359) לארול המן-BIV. 360) כמו-M. 361) מלים חסרות-M.
362) שנאמר-CR; שנא-FM. 363) תימה-BIV; יציקה-M. 364) מן
האדמה-BIV. 365) השחקים-FMR. 366) ובדר-F. 367) מלה חסרה-M.
368) צדה-B. 369) מלה נוספת-לשבע-C. 370) היו-B.
371) היתה-B. 372) צרכיהם-B; צדהם-MR. 373) לשבוע-B. 374) לגוזליהם-F. 375) שלויים-M; השלוי-C. 376) וכמו-F.
377) שכת-M; שכתו-CR. 378) מלים חסרות-CR. 379) כלים
חסרות-וגז... הרוח-M. 380) וגומר-I. 381) ונהג-I. 382) בעזו-
383) המן-B. 384) להם-F.

כו. וימטר עליהם כעפר שאר ובחול ימים עוף כנף:

ו י מ ט ר: כי באו לרוב כמו המטר. ³⁸⁵ וזה ³⁸⁶ פלא. כי בשר
המטיר להם. ע ו ף ³⁸⁷ כ נ ף: כי ³⁸⁸ הבשר היה עוף כנף ³⁸⁹
בו כח לעוף הנה והנה אלא הפילים ³⁹⁰ במחנה. ³⁹¹

כח. ויפל בקרב מחנהו סביב למשכנתיו:

392-ויפל ³⁹³: כמו שכתוב ³⁹⁴, "...ויטש" ³⁹⁵ על המחנה ³⁹⁶ "...
(שם). ס ב י ב ל מ ש כ נ ת י ו ³⁹⁷: כמו שכתוב ³⁹⁸, "...
סביבות ³⁹⁹ המחנה..." (שם). 392-

כט. ויאכלו וישבעו מאד ותאותם יבא להם:

ו י א כ ל ו ו י ש ב ע ו ⁴⁰⁰: מאוד יותר מדאי. ⁴⁰¹ כמו
שכתוב ⁴⁰², "...עד אשר יצא כאפכם" ⁴⁰³ "... (שם, שם, כ). ⁴⁰⁴

ל. לא זרו מתאותם עוד אכלה בפיהם:

ל א ז ר ו: כמו שכתוב ⁴⁰⁵, "...והיה" ⁴⁰⁶ להם לזרא..." (שם).
407-כתרגומו ⁴⁰⁸ עד דהקוצון ביה. 407-אמר ⁴⁰⁹ עוד לא קצו ולא

385) מטר-BIV. 386) וזו-BIV. 387) ועוף-BCIV. 388) מלה
חסרה-CR. 389) מלה חסרה-M. 390) הפילים-B. 391) מלה
חסרה-F. 392) חסר כל הפסוק-B. 393) מליט נוספות-בקרב
מחנהו-IV. 394) שכת'-M; שכתו'-CFRV. 395) ויטש-IMV.
396) מלה נוספת-וגו'-F. 397) למשכנותיו-CFIRV; למשכנותי'-M.
398) שכת'-M; שכתו'-CFR. 399) סביבו'-V. 400) מלה חסרה-CF.
401) מדי-C. 402) שכת'-M; שכתו'-CFR. 403) מלה נוספת-וגו'-M.
404) מלים נוספות-כתרגו' עד דהקוצון ביה-M. 405) שכת'-M;
שכתו'-BCFRV. 406) נהיה-M. 407) מלים חסרות-M. 408) כתרגומו-B;
כתרגו'-CR. 409) אמ'-FCMR.

זנו ממנו כי עורד היה^{410, 411} אכלה⁴¹² בפייהם.

לא. ואף אלהים עלה בהם ויהרג במשמניהם ובחורי ישראל הכריע:

413- ואף אלהים עלה בהם: כמו שכתוב⁴¹⁴,
 "הבשר עודנו"⁴¹⁵ בין שניהם⁴¹⁶ 417, -418- טרם יכרת-⁴¹⁷ ואף
 יהיה⁴¹⁹ חרה בעם⁴²⁰ "... (שם, שם, לג.)⁴¹³ - רעף אלהים
 עלה בהם: אמר עלה⁴²¹ עם⁴²² האף. 418- כמו, "עלה עשן
 באפו..." (תהלים יח, ט). ויהרג⁴²³ במשמניהם⁴²⁴:
 בחיר"ק⁴²⁵ המ"ם הראשונה. 426 והוא שם הואר. 427 ופירושו⁴²⁸
 בבריאים ובחזקים שבהם. וכן, "... כל שמן וכל איש⁴²⁹ חיל..."
 (שופטים ג, כט). כלומר⁴³⁰, בריאים ובחורים⁴³¹ היו⁴³² מתים
 באף ה' שחרה בהם.

לב. בכל זאת חטאו עוד ולא האמינו בנפלאותיו:

בכל זאת חטאו עוד: בדבר מרגלים⁴³³ ובדבר קורח⁴³³-
 ובדבר מי⁴³⁴ מריבה. ולא האמינו בנפלאותיו:
 435- בכל נפלאותיו שעשה להם. 435- ולא⁴³⁶ האמינו עדיין⁴³⁷
 שיכניסם לארץ ויתן להם הארץ ואמרו⁴³⁸, 439- "לנבל"⁴⁴⁰ בחרב⁴³⁹-

(410) נלה חסרה-M. (411) מלה נוספת-להם-F. (412) אוכלה-B.
 (413) מלים חסרות-ואף... חרה בהם-B. (414) שכת'-M; שכתו'-CFIRV.
 (415) עודינו-R. (416) שיניהם-CIMV. (417) מלים חסרות-CIMVR.
 (418) מלים חסרות-טרם... העף-M. (419) ה'-CFIMRV. (420) בהם-CFR.
 (421) מלה נוספת-אף-R. (422) על-BIV. (423) ויהרג-BCFIMRV.
 (424) במישמניהם-F. (425) בחר"ק-M. (426) הראשון-BIV. (427) תאר-FR.
 (428) ופרשו-FR. (429) במקום וכל איש, כתוב-ואיש-BCIMRV.
 (430) כלומר-CFR; כלו'-M. (431) בחורים ובריאים-C. (432) מלה
 חסרה-C. (433) מלים חסרות-M. (434) במקום ובדבר מי, כתוב-במי-F.
 (435) מלים חסרות-בכל... להם-M. (436) לא-CF. (437) עדיין-CMR.
 (438) מלים נוספות-כי העליתנו כמצרים-C. (439) מלים חסרות-M.
 (440) לנפול-BIV.

נשינו וטפנו ⁴⁴¹ יהיו לבז" (במדבר יד, ג).

לג. ויכל-בהבל ימיהם ושנותם בבהלה:

ו י כ ל ב ה ב ל : שאמר ⁴⁴² להם, "...תשאו את עונתיכם ⁴⁴³
 ארבעים ⁴⁴⁴ שנה..." (שם שם, לד). והיו מתים ⁴⁴⁵ בכל ⁴⁴⁶ שנה
 ושנה עד שמתו כולם ⁴⁴⁷ מבן עשרים ⁴⁴⁸ שנה ומעלה. ב ב ה ל ה :
 הבי"ת ⁴⁴⁹ פתוחה להורות על הידיעה. כלומר ⁴⁵⁰ באותו בהלה ⁴⁵¹
 שמתו המרגלים במגפה ⁴⁵² פתוחה.

לד. אם-הרגם ודרשוהו ושבנו ושחרו-אל:

אם הרגם ודרשוהו ⁴⁵³ : אם זה במקום ^{454, 455} כאשר ⁴⁵⁶
 כמו ⁴⁵⁷, "ואם ⁴⁵⁸ יהיה היבל ⁴⁵⁹ לבני ⁴⁶⁰ ישראל..." (שם לו, ד).
 והדומים לו. ופירושו ⁴⁶¹ כשהרגם ודרשוהו ⁴⁶² הנשאים וידעו ⁴⁶³
 כי חטאו ⁴⁶⁴ ושבנו ודרשוהו ⁴⁶⁵ או פירושו
 כשאמר ⁴⁶⁶ להרגם הם ⁴⁶⁷ ודרשוהו ⁴⁶⁸ כמו שכתוב ⁴⁶⁹, "הננו
 ועלינו אל המקום ⁴⁷⁰ אשר אכר ⁴⁷¹ יהוה כי חטאנו..." (שם יד, מ).

441) וטפנו-BCFIMV. 442) שאמר-CFMR. 443) עונותיכם-BCFIMRV.
 444) מ'-F. 445) מתי'-BIV. 446) נבל-B. 447) כלם-F. 448) כ'-F.
 449) מלה נוספת-הראשונה-M. 450) כלומר-FER; מלה חסרה-M.
 451) הבהלה-C. 452) במדבר-F; מלה חסרה-BIV. 453) ודרשו-B.
 454) מלה חסרה-F. 455) מלה נוספת-אשר-B. 456) מלה חסרה-F.
 457) מלה חסרה-B. 458) אם-BCFIRV. 459) היובל-CFIMRV;
 מלה חסרה-B. 460) מלה חסרה-M; מלים נוספות-היובל לבני-F.
 461) ופרושו-F; ופרושו-R. 462) דרשו-B. 463) ידעו-F;
 דעו-B. 464) מלים נוספות-וכמו שכת'-M. 465) פרושו-FR.
 466) כשאמר-CMR; שאמר-F. 467) מלה חסרה-R. 468) מלים נוספות-
 הנשאים וידעו כי חטאו-M. 469) שכת'-M; שכתו-CFR.
 470) המקו'-B. 471) יבחר-F.

לה. ויזכרו⁴⁷² כי-אלהים צורם ואל-עליון גאלם:
ו י ז כ ר ו: בפיהם⁴⁷³ זכרוהו. כמו שאומר⁴⁷⁴ בסמוך⁴⁷⁵
ולבם לא נכון עמו.

לו. ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו-לו:
ו י פ ת ו ה ו ב פ י ה ם: ⁴⁷⁶ לפי מחשבותם⁴⁷⁷ פתוהו⁴⁷⁸,
אבל הוא יתברך⁴⁷⁹ שמו אינו מפותה. כי יודע לבבם. אעפ"כ⁴⁸⁰
במדת⁴⁸¹ רחמים⁴⁸² שעמו מכפר⁴⁸³ למראים⁴⁸⁴ תשובה ואינו
מכפר להם הכל כמו שהם אינם שבים⁴⁸⁵ מכל⁴⁸⁶ בלב⁴⁸⁷ שלם.
אבל פוקד עונם ואינו משחית מהכל⁴⁸⁸ ומשיב אפו מהם. ואינו
מעיר⁴⁸⁹ להם כל חמהו אלא מקצת⁴⁹⁰ לפי שאין תשובתם⁴⁹¹ שלימה⁴⁹²
אין סליחתם⁴⁹³ שלימה⁴⁹².

לו. ולבם לא-נכון עמו ולא נאמנו בבריתו:
494-ו ל ב ם ל א נ כ ו ן ע מ ו -⁴⁹⁴: ומן⁴⁹⁵ הדין היה
שלא יסלח להם כלל. כיון שאין לבם נכון. כי הלב הולך אחר
כוונת⁴⁹⁶ הלב. אלא כפני בני אדם⁴⁹⁷ הרואים בתשובה⁴⁹⁸

(472) מלה נוספת-בפיהם-B. (473) מלה חסרה-BIV; כי בפיהם-F.
(474) שאומ'-CFR; שאמ'-M. (475) מלה נוספת-לו-M. (476) מלים
ניספות-זכרוהו כמו שאומ' בסמוך ולבם לא נכון עמו-F.
(477) מהשבתם-CFR. (478) יפתוהו-B. (479) ית'-CFMR.
(480) אעפ-FMR. (481) שכמדת-M.
(482) הרחמים-BIV. (483) מלה חסרה-M. (484) למראי'-B.
(485) שבי'-I. (486) מלה נוספת-וכל-C. (487) לב-B. (488) בהבל-B.
(489) מעיד-B. (490) מקצתן-M. (491) תשובתן-M. (492) שלמה-FR.
(493) סליחתו-BFMV. (494) מלים חסרות-ולבם...עמו-BCMR.
(495) מן-F. (496) כונת-CFR. (497) ישראל-F. (498) התשובה-FMR.

הגלויה ואינם יודעים הלבבות. ואם לא יסלח להם כלל יאמרו
 אין תשובה מועילה.⁴⁹⁹ וזהו שאמר⁵⁰⁰, "והוא רחום יכפר עון
 501- ולא ישחית..." (תהלים עח, לח). אע"פ⁵⁰² ו ל א⁵⁰³
 נ א מ נ ו⁵⁰⁴ ב ב ר י ת ו הוא רחום ומכפר⁵⁰⁵ להם עון⁵⁰⁶
 ולא ישחיתם מהכל כמו שהיו⁵⁰⁷ חייבים.

לח. והוא רחום יכפר עון והרבה להשיב אפו ולא-יעיר כל-חמתו:
 ו ה ו א ר ח ו מ י כ פ ר ע ו נ : מה שאמר⁵⁰⁸ ו ה ר ב ה
 ל ה ש י ב א פ ו. כי צריך גבורת לב⁵⁰⁹ והרבות⁵¹⁰ כח
 מדת הרחמים⁵¹¹ להשיב האף, וכן אמר⁵¹² משה רבינו ע"ה⁵¹³,
 "ועתה יגדל נא כח ארני..." (שם שם, יז).

לס. ויזכר כי-בשר המה רוח הולך ולא ישוב:
 ו י ז כ ר⁵¹⁴ כ י ב ש ר ה מ ה : וסעם הבשר לבקש התאוות
 ואי אפשר⁵¹⁵ שלא יחטא. לפיכך⁵¹⁶ צריך שיכפר להם. ועוד כי
 הם ר ו ה ו ל ך. כלומר⁵¹⁷, קצרים ימיהם וצריכים⁵¹⁸
 כפרה בעוד בחיים.⁵¹⁹ כמו שאמר⁵²⁰ איוב, "ומה לא חשא פשעי
 ותעביר את עוני⁵²¹ כי עתה⁵²² לעפר אשכב וגו'"⁵²³ (איוב ז, כא).

(499) מועלת-BM; מועלה-F. (500) שאמ'-CFMR. (501) מלים חסרות-CFR.
 (502) אעפי-BCIV; אעפ-FMR. (503) שלא-BCFIMRV. (504) נאמין-C.
 (505) המכפר-B. (506) עון להם-M. (507) שהם-M. (508) שאמ'-CFMR.
 (509) הלג-IV. (510) מלה נוספת-גבורת-M. (511) רחמים-F.
 (512) אמ'-CFMR. (513) רבי' ע"ה-MR; רע"ה-F. (514) ויזכור-OFIRV.
 (515) איפשר-M. (516) לפיכך-F; לפי-M. (517) כלום-CFR; כלו'-M.
 (518) מלה חסרה-I. (519) חיים-B. (520) שאמ'-CFMR. (521) עיני-I.
 (522) אהה-B. (523) ושחרתני ואיני-M.

ומה שאמר⁵²⁰ ולא⁵²⁴ ישוב. הוא מדרך הטבע. כי אין⁵²⁵ מדרך
הטבע לשוב הרוח אל הבשר עוד משתצא הרוח⁵²⁶ ממנו. אבל האל
יעשה נפלאות⁵²⁷ לעתיד להשיב הרוח אל הבשר כאשר⁵²⁸ ירצה ולא
לכולם.⁵²⁹ ויהיה פלא כאחד הפלאים אשר עשה בשינוי⁵³⁰ הטבע.

מ. כמה ימרוהו במדבר יעציבוהו בישימו:

כ מ ה⁵³¹ י מ ר ו ה ו⁵³² ב מ ד ב ר: זכר בפרט מן המרי⁵³³
והחטא שחטאו⁵³⁴ אמר⁵³⁵ כמה פעמים⁵³⁶ המרוהו זולתי הנזכר⁵³⁷
בעודם⁵³⁸ במדבר. ועניין⁵³⁹ ימרוהו יכעיסוהו בשנותם מצותו.⁵⁴⁰
י ע צ י ב ר ו ה ר ב י ש י מ ו ון⁵⁴¹: כפל העניין⁵³⁹ במלות⁵⁴²
שונות.

מא. וישובו וינסו אל הקדוש ישראל התוו:

ו י ש ו ב ו ו י נ ס ו א ל: אחר ששאלו הבשר וידעו⁵⁴³
כי חטאו⁵⁴⁴ באף יהוה שחרה⁵⁴⁵ בהם שבו עוד ונסו⁵⁴⁶ אל במי
מריבה ובדברים⁵⁴⁷ אחרים שלא נזכרו בתורה. ואמר⁵⁴⁸ אל
שהוא יכול על הכל והם⁵⁴⁹ חסרו במחשבתם יכולתו⁵⁵⁰ ונסוהו⁵⁵¹

(524) והוא-ב. (525) מאין-ב. (526) מלה חסרה-FMR. (527) נפלאו'-BV.
(528) מלים נוספות-עוד משתצא ממנו-F. (529) לכלם-BF. (530) בשנוי-CF.
(531) כמו-I. (532) ימרוהו-R. (533) המדבר-ב. (534) מלה חסרה-CR.
(535) ואמר-BIV. (536) פעם'-F. (537) הנז'-R. (538) מלה חסרה-M.
(539) וענין-C. (540) מצותיו-IV. (541) בישימו'-F. (542) במילות-ב.
(543) וירעו-V. (544) במקום כי חטאו-שחטאו-C. (545) אשר חרה-M.
(546) וניסו-ב. (547) ודברים-C. (548) ואומר-ב. (549) ואם-C.
(550) יכלתו-CFM. (551) וינסוהו-ב.

אם יכול לעשות זה וזה. וקדושי שראל לתור:
ומי⁵⁵² שנקדש⁵⁵³ בישראל בכמה אותות ונפלאות שעשה לעיניהם
הגבילו אותו. כלומר⁵⁵⁴, שמו לו גבול בלבבם. ⁵⁵⁵-זה
יוכל לעשות, אבל⁵⁵⁵ זה לא יוכל לעשות. עד כאן יוכל לשנות
הסבע, מכאן ואילך לא, ⁵⁵⁶ והיו ⁵⁵⁷ מנסים ⁵⁵⁸ אותו.
והת"ו⁵⁵⁹, מן "...והתוית תו"⁵⁶⁰... (יחזקאל ט, ד).
וכן⁵⁶¹, "...תחאו לכם..." (במדבר לד, ז). כי ⁵⁶²-תאה ⁵⁶³
ותוה⁵⁶²- בעניין ⁵⁶⁴ אחד עניין ⁵⁶⁵ גדול וסימן לדבר.

מב. לא זכרו את-ידו יום אשר-פדם מני-צר:
לא זכרו את ידו: את כחו ⁵⁶⁶ הגדול ⁵⁶⁷ אשר פדה
אותם מהצרה שהיו בס ⁵⁶⁸ בכח גדול וביד חזקה.

מג. אשר שם במצרים אתוריו וכופתיו בשדה-צען:
אשר שם: הפסוק ⁵⁶⁹ כפל ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹-העניין ⁵⁷² במלות שונות ⁵⁷³
⁵⁷⁴, ⁵⁷¹-כמנהג.

מד. ויהפך לדם יאריהם ונזליהם בל-ישתיון:
ויהפך ⁵⁷⁵: גם זה הפסוק כפל ⁵⁷⁷ עניין. ⁵⁷⁶, ⁵⁷⁸ ב ⁵⁷⁹

(552) אמ'-M. (553) שהוא קודש-C; שקדוש-R. (554) כלו'-M; כלומ'-CFR.
(555) מלים חסרות-זה...אבל-M. (556) לא יוכל-R. (557) היו-B.
(558) מנסים'-BCFIRV. (559) והתיו-B. (560) תיו-BCIMV. (561) התאו-B.
(562) מלים חסרות-R. (563) התוה-M. (564) בעניין-C. (565) עניין-C;
(566) כוחו-B. (567) הגדול'-BIV. (568) בהם-BCR.
(569) הכפול הפסוק-R; הפסוק'-F. (570) כפול-CF. (571) מלים
חסרות-העניין...כמנהג-F. (572) בעניין-C; עניין-M; עניין-R.
(573) מלה נוספת-במשקל-R. (574) מלים נוספות-פי' למעלה היו-M.
(575) ויהפוך-CMR; ויהפך לדם-IV. (576) כלים חסרות-גם...עניין-F.
(577) כפול-R. (578) מלה חסרה-MR. (579) ובל-IV.

י ש ת י ו ן : כמו 580 שכתוב 581 כי, "...ולא 582 יכלו 583
מצרים 584 לשתות מבימי היאר 585 "... (שמות ז, כא).

מה. ישלח בהם עדב ויאכלם וצפרדע ותשחיתם:

י ש ל ח : לא כתוב המכות 586 על 587 הסדר 588, כי 589-אין
חסרון בזה 589-כי סדורות 590 הם בתורה. ו צ פ ר ד ע
ו ת ש ח י ת ם : שם כלל לצפרדעים 591. וכן, "...ותעל
הצפרדע..." (שם ח, ב).

מו. ויתן לחסיל יבולם ויגיעם לארבה:

ו י ת ן ל ח ס י ל י ב ו ל ם 592 ו י ג י ע ם 593 : כי
התבואות 594 הם כל יגיע 595 האדם. כמו שכתוב 596, "כל עמל
האדם לפיהו..." (קהלת ו, ז).

מו. יהרג בכרד גפנם ושקמותם בחנפל:

י ה ר ג : אכר 598 יהרג 599 על דרך השאלה. 600 וכן, "...כל
החלקה 601 טובה תכאבו 602 באבנים 603" (מלכים ב ג, יט). גם
יתכן 604 בצוכה 605 מיחה 606-אחר אשר בו 607 נפש 608 הצומחת. 606-

580) עמו כמו-B. 581) שכת'-M; שכתו'-CFR. 582) לא-BCFIMRV.
583) יוכלו-BM. 584) מלה חסרה-BCFMR. 585) היאור-BCFIMRV.
586) מלה נוספת-אלא-R. 587) מלה חסרה-M. 588) כסדר-M; סדר-F.
589) מלים חסרות-אין...בזה-C. 590) סדורים-BIV. 591) הצפרדעים-M.
592) מלה חסרה-BCFIMRV. 593) יגיעם-BIV. 594) התבואות-F.
595) יגיע כל-C. 596) שכת'-M; שכתו'-CFR. 597) יהרג-IV;
יהרג-F. 598) אט'-CFMR. 599) יהרג-MV. 600) ההשאלה-C.
601) חלקה-BCFIMRV. 602) תכאבו-BCFIMRV. 603) באבני'-B;
באנשים-F. 604) יתן-M. 605) בצומח-F. 606) כלים חסרות-אחר...
הצומחת-M. 607) יש לו-C; מלה חסרה-R. 608) הנפש-CF.

וכן אמר⁵⁹⁸, "...ובעפר ימות גועו..." (איוב יד, ח).
 ו ש ק מ ו ת ם⁶⁰⁹: הם מן ממיני⁶¹⁰ התאנים⁶¹¹ והם⁶¹²
 תאנים⁶¹³ מדבריים⁶¹⁴ וזכר הגפן והשכמה אף על פי⁶¹⁵ שהכה
 הברד כל עץ הסדה⁶¹⁶, לפי שאלה הם רוב אילנותיהם במצרים.
 ב ח נ מ ל: הוא מין ממיני⁶¹⁷ הברד. ורבי⁶¹⁸ סעדיה⁶¹⁹,
 פירש⁶²¹ אותו בלשון ערבי⁶²² אל⁶²³ צקיע⁶²⁴ והוא הקרח
 החזק שמסבר⁶²⁵ פרחי האילנות ומיבש הלחלוח⁶²⁶.
 ובמדרש בגפנית על ידי שהיו⁶²⁷ דקים⁶²⁸ היה יורד⁶²⁹ עליהם⁶³⁰
 בפלקין⁶³¹. אבל שקמים⁶³² היה בא ונח ומל⁶³³.

מח. ויסגר לברד בעירם ומקניהם לרשפים:

ו י ס ג ר . . . ל ר ש פ י ם: כמו שכתוב⁶³⁴, "...ואש
 מחלקת בהוך הברד..." (שמות ט, כד).

מט. וישלח במ חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים:

ו י ש ל ח⁶³⁵ ב ם ח ר ו ן א פ ו ע ב ר ה ו ז ע ם ו צ ר ה מ ש ל ח ת מ ל א כ י ר ע י ם:
 לא הזכיר בפרט. מ ל א כ י ר ע י ם: מלאכי⁶³⁹ אינו⁶⁴⁰
 סמוך אבל⁶⁴¹ הוא חסר מ"ם. והוא כמו מלאכים. וכן, "...חלוני

609) ושקמתם-B; ושקמותם בחנמל-M. 610) מימיני-F. 611) התאינים-BIV.
 612) והן-M. 613) תאינים-BIV. 614) מדברים-M. 615) אעפ-FMR;
 אעפי-C. 616) סדה-F. 617) מימיני-F. 618) ורב-BIV; ורבינו-C.
 619) סעדיה-B. 620) כלים נוספות-ז"ל-CM. 621) פרש-R; פי-FM.
 622) ערבית-F. 623) על-F. 624) שקיע-B. 625) המשבר-B.
 626) הליחלוח-B. 627) השוי-I. 628) דקין-FMR. 629) יורה-M.
 630) עליהן-F. 631) בקלפין-B; פלקין-F. 632) השקמים-F;
 לשקמים-BIV. 633) נחמל-M. 634) שכת-M; שכתו-CFR. 635) ישלח-C.
 636) הפסו-F. 637) כולל-B. 638) מכות-C; המכות-B; מלכות-R.
 639) מלה חסרה-BFIV. 640) אינו-M. 641) אלא-F.

שקופים...⁶⁴² " (כלכים-א ו,ד), כמו חלונים.⁶⁴³ ביד נביאי
כל⁶⁴⁴ חוזה, כמו נביאים.⁶⁴³ והדומים להם. כמו שכתבנו
בספר מכלול⁶⁴⁵ בחלק הדקדוק⁶⁴⁶ טכנו. והמכות הם מלאכים⁶⁴⁷
רעים. כי בשליחות האל ית' וברצונו באו. ופי'⁶⁴⁸ משלחת
הדבר שיבא ברבוי⁶⁴⁹ זה אחר זה. כמו, "...הנני משליח בך..."
(שמות ח, יז), "...משלח⁶⁵⁰ ונעזב⁶⁵¹..." (ישעיה כז, י). וכן
בדברי רבותינו⁶⁵² ז"ל⁶⁵³, משלחת זאבים.⁶⁵⁴

ג. יפלים נתיב לאפו לא חשך ממות נפשם וחיתם לדבר הסגיר:

י פ ל ס נ ת י ב: יישר האל דרך ל א פ ו שילך בלא
עיכוב⁶⁵⁵ אלהים. וכן, "פלים מעגל רגלך"⁶⁵⁶ "... (משלי ד, כה),
יישר. "ארח⁶⁵⁷ חיים⁶⁵⁸ פן תפלים..." (שם ה, ו), לא תישר.
ל א ח ש ך: אין צריך לומר⁶⁵⁹ שלא מנע נפשם ממות⁶⁶⁰ אותם⁶⁶¹
שהגיע עתם⁶⁶² אבל הסגירם⁶⁶³ למות בלא עתם. ועל מכות בכורים
אמר⁶⁶⁴ זה כמו⁶⁶⁵ שמפרש בפסוק^{666, 667} הבא אחריו. ו ח י ת ם⁶⁶⁸:
כמו נפשם. ויש מפרשים⁶⁶⁹ ו ח י ת ם⁶⁷⁰ ל ד ב ר ה ס ג י ר
על מות המקנה.

(642) מלה נוספת-אטוכים-CR; אטוכים-M. (643) מלים חסרות-ביד...
נביאים-IV. (644) כל נביאי-C. (645) מכלל-MR. (646) הדיקדוק-B.
(647) מלאכי-BIM. (648) ופירושו-BIV; ופרוש-R. (649) בריבוי-R.
(650) משולח-BFM; נשלח-IV. (651) וזנעזב-M. (652) רבו-R.
(653) זכרונו לברכה-I. (654) זאבי-B. (655) עכוב-IV; ערוב-B.
(656) רגליך-BCIV; מעגלוהיך-F. (657) אורח-BCIV. (658) חיי-B.
(659) לו-M; לוב-CFR. (660) מימות-F. (661) מלה חסרה-M.
(662) עיתם-BIV. (663) הזגירם-M. (664) אכ-CFMR. (665) כמו זה-B.
(666) בפסוק-F. (667) מלה נוספת-זה-BIV. (668) וחיתם-BIMV.
(669) וי"מ-M. (670) וחיתם-BIMV; מלה חסרה-F.

נא. ויך כל בכור במצרים ראשית אונים באהלי חם:

ו י כ ל 671 ב כ ו ר . . . כ א ה ל י ח מ : ה ז כ י ר 672
חם אבי מצרים לגרעון. 673

נב. ויסע כצאן עמו וינהגם כעדר במדבר:

ו י ס ע : ה ס י ע ה מ צ ר י מ א ח ר י 674 מ ו ת ה ב כ ו ר י מ ו ה ס י ע מ ל א ט מ 675
כמו הרועה צאנו.

נג. וינחם לבטח ולא פחדו ואת אויביהם כסה הים:

ו י נ ח מ ל ב ט ח : כ מ ו 676- ש כ ת ו ב 677, 678, " . . . ו ב נ י י ש ר א ל 679
יוצאים ביד רמה" (שמות יד, ח). ו כ ה 676- ש כ ת ו ב 680 ו ל א
פ ח ד ו . ו כ ת י ב 681, " . . . ו י י ר א ו 682 מ א ד ו י צ ע ק ו ב נ י י ש ר א ל
683- א ל י ה ו ה 683- " (שם שם, יא). ל א ה י ה 684 ר ג ע א ח ר א ו ת ו פ ח ד
כ י מ י ד ה ב ט י ח מ מ ש ה ש י מ ו ה ו כ ל א ו י ב י ה מ . ו כ נ ר א ו ב ע י נ י ה מ 685
ל פ י כ ך 686 687- א מ ר 688, ו א ת א ו י ב י ה מ כ ס ה ה י מ .
ו י ש מ פ ר ש י מ 689 ו י נ ח מ ל ב ט ח ב י ב ש ה 687- ב ע כ ר מ 690 ב י מ 691 ו ל א
פ ח ד ו .

671) כל-CFIMRV. 672) הסגיר-BR. 673) לגדעון-R. 674) אחר-C.
675) לאנום-R. 676) מלים חסרות-שכתוב...וכה-IV. 677) שכת-M;
שכתו-CFR. 678) מלה נוספת-שכתו-F. 679) מלים חסרות-BFIV.
680) שכת-M; שכתו-CFR. 681) וכתוב-IV; וכתו-CMR. 682) ויראו-B.
683) מלים חסרות-F. 684) מלה נוספת-רק-IV; מלה נוספת-אלא-F.
685) בעיניה-V. 686) לפי-M; לפיכ-F. 687) מלים חסרות-אכר...
ביבשה-R. 688) אמ-CFM. 689) וי"מ-M. 690) בעוברם-BIV.
691) הים-CR.

נד. ויביאם אל גבול קדשו הר זה קנתה ימינו:

ו י ב י א מ א ל⁶⁹² ג ב ו ל ק ד ש ו: ארץ ישראל. ה ר⁶⁹³
ז ה: בית המקדש. כמו שכתוב⁶⁹⁴, "תבאמו⁶⁹⁵ ותסעמו בהר
נחלתך..." (שם סו, יז). ואמר⁶⁹⁶ זה כי⁶⁹⁷ נאמר⁶⁹⁸ זה המזמור
אחר שנודע המקום על יד⁶⁹⁹ גד הנביא. ק נ ת ה י מ י נ ו:
כמו שכתוב⁷⁰⁰, "...מקדש אדני⁷⁰¹ כוננו⁷⁰² ידיך" (שם).

נה. ויגרש מפניהם גוים ויפילם בחבל נחלה וישכן באהליהם

שבטי ישראל:

ו י ג ר ש . . . ו י פ י ל מ: הפיל ישראל ב ח כ ל
נ ח ל ה שאמר⁷⁰³ להם. ⁷⁰⁴-על⁷⁰⁵ דרך^{706,704}, "...על פני
⁷⁰⁷-כל אחיו⁷⁰⁷ נפל" (בראשית כה, יח). ו י ש כ⁷⁰⁸
ב א ה ל י ה ט⁷⁰⁹: באהלי הגוים השכין ש ב ס י י ש ד א ל.
ו י ש מ פ ר ש י מ ו י פ י ל מ על הגוים כי הפילם האל⁷¹⁰ בחרב
בארצם.

נו. וינסו וימרו את אלהים עליון ועדותיו לא שמרו:

ו י נ ס ו⁷¹¹ ו י מ ר ו⁷¹²: אחר שכת⁷¹³ יהושע והזקנים⁷¹⁴.

692) מלה חסרה-CR. 693) הרי-B. 694) שכת-M; שכתו-CFR.
695) תביאמו-BCFIMRV. 696) ואמ'-CFMR. 697) כי זה-B.
698) נאמ'-FMR; באמר-B. 699) ע"י-F. 700) שכת-M; שכתו-CFR.
701) ה'-V. 702) מלה נוספת-יהוה-M. 703) שאמ'-CFMR. 704) מלים
חסרות-M. 705) מלה חסרה-F. 706) בדרך-F. 707) מלים חסרות-M.
708) וישכון-BIV. 709) מלה חסרה-B. 710) מלה חסרה-C.
711) כי וינסו-R. 712) מלים נוספות-את אלהים עליון-F.
713) שמתו-C. 714) והזקני'-I.

נז. ויסגו ויבגדו כאבותם נהפכו כקשת רמיה:

ו י ס ג ו 716,715: בימי השופטים בין 717 שופט לשופט. 718
כ א ב ו ת ס: האחרונים כראשונים. 719 נ ה פ כ ו כ ק ש ת
ר מ י ה: רמיה 720 עניין 721 מרמה. ופי. 722 קשת רמיה כי
המורה הרמאי הערום מראה 723 עצמו מורה לצד אחד והוא 724
מורה 725 726-לצד אחר-726, כי שלא יאמרו מכנו 727 העומדים
בצד האחד והוא נהפך כרגע 728 לצד אחר. כן ישראל היו עובדים 729,730
יהוה 731 בימי השופט. 732 ובמות 733 השופט 734 היו נהפכים
כרגע 735 לעבוד עבודה זרה. 736

נח. ויכעיסוהו בבמותם ובפסיליהו יקניאוהו:

ו י כ ע י ס ו ה ו ב ב מ ו ת ס: כי עף 737 בימי עלי ושמואל
היו בהם עובדי עבודה זרה 738,739 עד שהשיבם שמואל לדרך טובה
אחר שוב הארון משדה פלשתים.

נט. שמע אלהים ויהעבר וימאס מאד בישראל:

ש מ ע 740: דברי 741 ההכעסה 742 שהיו אומרים 743 בעבדם 744
אלהי נכר. 745 ו י מ א ס מ א ד 746: שהגלה הארון מהם. 747

715) ויסגו-FIV. 716) מלה נוספת-ויסגו-IV; מלה נוספת-
ויפנו-B. 717) מלה חסרה-V. 718) מלה חסרה-M. 719) מלה
חסרה-M. 720) מלה חסרה-M. 721) עניין-CM. 722) ופידוש-BIV;
ופידו-C. 723) תראה-M. 724) והיא-FR. 725) נהפך-M.
726) מלים חסרות-M. 727) מימיו-M. 728) ברגע-CFM. 729) עובדי-BIV.
730) מלה נוספת-את-M. 731) מלה חסרה-F. 732) השופטים-M.
733) ובמות-M. 734) מלה חסרה-M. 735) ברגע-R. 736) לעבוד
ע"ז-C; לע"ז-F. 737) מלה חסרה-BIV. 738) ע"ז-CFMR. 739) שהושיבם-M.
740) מלה נוספת-אלהים-IV. 741) דבר-M. 742) הכעסה-BIV.
743) אומ' -FMR; אומרי'-I. 744) בעובדם-BIV. 745) הנכר-MR.
746) מאר-B. 747) עמהם-C.

ס. ויטש משכן שלו אהל שכן בארם:

ו י ט ש 748 מ ש כ נ ש ל ו 749 : הארון 750 שהיה בשילה,
זהו 751 א ה ל 752 ש כ נ 753 ב א ד ס: כמו שאמר 754,
"ושכנתי בתוך בני ישראל..." (שמות כט, מה). ואמר 755 א ה ל
כי תחת היריעות היה 756 הארון בשילה. 757

סא. ויתן לשבי עזו ותפארתו ביד צר:

ו י ת נ ל ש ב י ע ז ו 758 : עזו 759 ותפארתו.
הוא הארון. כמו שכתוב 760, "...אתה וארון עזך" (תהלים
קלב, ח). 762- כי בו נראה עזו האל ותפארתו. 762-

סב. ויסגר לחרב עמו ובחלתו התערב:

ו י ס ג ר 763 : כי 764 מחו רבים מישראל באותה 765 מלחמה.

סג. בחוריו אכלה אש ובתולתיו לא הוללו:

ב ח ו ר י ו א כ ל ה א ש: על דרך משל נקרא המלחמה 766
אש. כמו, "כי אש יצאה מחשבון..." (במדבר כא, כח). ואמר 767

748) ויטוש-iv. 749) שילה-bcfimrv. 750) בארון-b. 751) זה
הוא-cr. 752) מלה חסרה-cr. 753) שוכן-b. 754) שאמ'-cfmr.
755) ואמ'-cfmr. 756) היתה-f. 757) בשלה-m. 758) עוזו-cr.
759) עזו-fr. 760) שכת'-m; שכתו'-cf. 761) עוזן-bcfimrv.
762) מלים חסרות-כי... והפארתו-m. 763) מלים נוספות-לחרב
עמו-f. 764) כן-r. 765) באותו-biv. 766) מלה חסרה-f.
767) ואמ'-cfmr.

בחוריו, 768 כי, 769 הבחורים הם 770 היוצאים 771 למלחמה, 772
 ו ב ת ו ל ו ת י ו 773 ל א 774 ה ו ל ל ו : כיון שמתו
 הבחורים, לא נכנסו הבהולות 775 לחופה 776 שהיו נשואות לבחורים
 שמתו. אם היו 777 חיים והוללו, עניין 778 שמחת החופה. וכן
 קרא בית 779 החופה בית 780 הלולא. 781 ונקרא כן לפי שמהללים
 בשירים החתן והכלה.

סד. כהניו בחרב נפלו ואלמנתיו לא תבכינה:

כ ה נ י ו : חפני ופנחס ושאר 782 כהנים שהיו עם הארון שמתו
 במלחמה. ל א ת ב כ י נ ה : כי מתו 783 מכאב לב כמו שמתה
 אשת פנחס, 784

סה. ויקץ כישן אדני כגבור מתרונן מיינ:

ו י ק צ כ י ש נ 785 : פי, 786 כאדם 787 שנרדם 788 מרוב היין
 ששתה. ועתה הוא מקיץ מיינו 789 וצועק ומתרונן. 790 ואמר 791
 כ ג ב ו ר, 792 כי לא תחסר הנבורה מסנו כי אם בעבור היין.
 כך הקב"ה 793 היה 794 דומה לישן או לנרדם 795, 796 מהיין
 שהיה 797 רואה בעונות 798 ישראל ובחטאתם 799 והיה 800 כישן

768) הבחורים-B; הבחורי'-IV. 769) כי בחוריו-R. 770) מלה
 חסרה-B. 771) יוצאים-BC. 772) במלחמה-M. 773) ובחולתיו-
 BC. 774) מלה חסרה-R. 775) הבחורים-F; מלה חסרה-B.
 776) מלים נוספות-כי הלולא-F. 777) נשאר-M. 778) עניין-C.
 779) מלה חסרה-C. 780) בי-CFV. 781) הלולא-R. 782) מלה
 בלתי קריאה-F. 783) שמתו-B. 784) פינחס-M; מלה מטושטשת-F.
 785) מלה נוספת-אדני-IV. 786) פירוש-BIV; פירז-C. 787) כאשר
 האדם הישן-C. 788) הנרדם-M. 789) משינו (?)-מלה מטושטשת-F.
 790) ומתנונן-C. 791) ואמ'-FMR; ואופ'-C; ואומר-B. 792) כגיבור-BIV;
 מלה חסרה-F. 793) הב"ה-M. 794) הוה היה-BIV. 795) נרדם-M.
 796) מלה נוספת-מרוב-F. 797) היין שהוא-F. 798) בעונו-I.
 799) ובחטאותם-BIV. 800) ויהיה-C.

ונרדם⁸⁰¹ מחריש להם. וכשגברו עונותם והכעיסוהו⁸⁰² במעשיהם
הרעים הקיץ והתנקם⁸⁰³ בהם והיה כגבור⁸⁰⁴ מתרונן מידן.

סו. ויך צריו אחור חרפת עולם נתן למו:

ו י כ צ ר י ו א ח ו ר: צריו⁸⁰⁵ הפושעים⁸⁰⁶ שהיו⁸⁰⁷
בישראל⁸⁰⁸ הכה אותם עד⁸⁰⁹ ששבו⁸¹⁰ אחור לפני אויביהם. או
אמר⁸¹¹ אחור⁸¹² לפי⁸¹³ שנסו ישראל⁸¹⁴ מפני פלשתים והיו פלשתים⁸¹⁵
רודפים אחריהם ומכים אותם מאחוריהם.⁸¹⁶ והאל⁸¹⁷ עשה⁸¹⁸
זה⁸¹⁹ לעונש⁸²⁰ עונותיהם שרבו. חרפת עולם נתן
ל מ ו: גלות הארון שהיתה⁸²¹ חרפת לישראל לעולם.

סז. וימאס באהל יוסף ובשבט אפרים לא בחר:

ו י ב א ס ב א ה ל י ו ס ף: שחרב משכן שילה. ויש מפרשים⁸²²
ויקץ כישן.⁸²³ על מה שעשה⁸²⁴ בפלשתים⁸²⁵ -826 שהיה ישן
בגלות הארון והקיץ אחר כך⁸²⁷ והכה בפלשתים⁸²⁶ שלקחוהו.
"ויך צריו אחור"⁸²⁸... (תהלים עח, סו). הם הפלשתים הכה⁸²⁹
אותם אחור. זהו מכת הטחורים. ואוהם המכה⁸³⁰ היתה⁸³¹ הם
חרפת עולם. ו י מ א ס ב א ה ל⁸³² י ו ס ף: כי אע"פ⁸³³

(801) נרדם-M. (802) והכיעסו-BIV; מלה בלתי קריאה-F.
(803) והתנקם-C; והתקנא-M. (804) כגיבור-BIV. (805) מלה חסרה-B.
(806) הפושעים-BV. (807) ושהיו-R. (808) בישר'-BV. (809) מלה
נוספת-לא-M. (810) שבו-M. (811) אמ'-BcFMR. (812) מלה חסרה-F.
(813) מלה חסרה-M. (814) ישראל-BV. (815) הפלשתים-CF.
(816) מאחוריהם-M. (817) והסם-BIV. (818) עושה-B. (819) מלה חסרה-F.
(820) לעונש-F. (821) שהיית-BIV; שהיה-FCM. (822) ויש לפרש-M;
ישוב לפרש-R; אשוב לפרש-C. (823) בישן-B. (824) מלה בלתי קריאה-F.
(825) בפלישתים-B. (826) מלים חסרות-שהיה... בפלשתים-M.
(827) אחרי כן-F; אח"כ-BIV. (828) מלה נוספת-צריו-MR.
(829) הכם-BIV. (830) מכה-C. (831) הייתה-B. (832) באוהל-B.
(833) אע"פ-R.

ששם הארון לא שב לשילה⁸³⁴. אלא הלך ממקום למקום עד שהביאו⁸³⁵
זרד לציון.⁸³⁶

סח. ויבחר את שבט יהודה את הר ציון אשר אהב:
ו י ב ח ד: בירושלם⁸³⁷, ⁸³⁸-כי ירושלם^{839,838} בחלק יהודה,
ודוד משבט יהודה.

סס. ויבן כמו רמים מקדשו כארץ יסדה לעולם:
ו י ב נ כ מ ו ר מ י ם⁸⁴⁰: כמו ארמונים רמים.⁸⁴¹ וכמהו⁸⁴²,
"...כעדר⁸⁴³ הקצובות..." (שה"ש ד, ב). העזים⁸⁴⁴ הקצובות.
כ א ר ץ⁸⁴⁵ י ס ד ה⁸⁴⁶ ל ע ו ל ם: כמו שכתוב⁸⁴⁷,
"...והארץ⁸⁴⁸ לעולם עמדת⁸⁴⁹..." (קהלת א, ד). כן בנה מקדשו
שם לעולם, לא כמו שהיה בגלגל ובשילה ובנוב⁸⁵⁰ ובגבעון,
אלא לעולם היה והיה המקדש שם בהר המוריה. וכן הוא אומר⁸⁵¹,
"...מכון לשבתך עולמים" (מלכים-א ח, יג).

ע. ויבחר בדוד עבדו ויקחהו ממכלאה צאן:
ו י ב ח ר ב ד ו ד ע ב ד ו: וכן בחר בדוד⁸⁵² עבדו⁸⁵³
לעולם שלא יהיה⁸⁵⁴ מלך אחר בירושלם⁸⁵⁵ אלא הוא וזרעו אחריו.

(834) בשילה-BF. (835) שהביא אותו-M. (836) לירושלים-B;
לירושלם-IV; מלה בלתי קריאה-F. (837) בירושלים-B; מלה חסרה-CFR.
(838) מלים חסרות-M. (839) ירושלם-B; בירושלם-F. (840) כמים-R. (841) כמים-R;
רומים-B. (842) וכמהו-F. (843) בעדר-B. (844) כעזים-B.
(845) בארץ-BIV. (846) יהודה-F. (847) שכת'-MR; שכתו'-F;
מלה חסרה-C. (848) הארץ-C. (849) עומדת-B. (850) ובנוב-F.
(851) אומ'-FR; או'-M. (852) לדוד-B. (853) לעבדו-BIV.
(854) היה-CR. (855) לירושלים-B; לירושלם-IV.

ו י ק ח ה ו מ מ כ ל א ת ⁸⁵⁶ צ א נ : להיות סלך על ישראל.
ופי. ⁸⁵⁷ מכלאות צאן ככו, "...גדרת" ⁸⁵⁸ צאן... " (במדבר לב, טז).

עא. מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב עמו ובישראל נחלתו:

מ א ח ר ע ל ו ת : הנקבות ⁸⁵⁹ מן הצאן המניקות נקראו ⁸⁶⁰
-⁸⁶¹ עלות על שם בניהם ⁸⁶² שנקראו עולים. ⁸⁶³ ומה שאמר ⁸⁶⁴ מאחר
עלות - ^{865, 861} הרועה ⁸⁶⁶ צריך להיות אחר העלות ⁸⁶⁷ לנחלם לאט.
כמו שכתוב ⁸⁶⁸, "...עלות" ⁸⁶⁹ ינהל" (ישעיה מ, יא). וכתוב ⁸⁷⁰,
"...והצאן" ⁸⁷¹ והבקר עלות ⁸⁷² עלי ⁸⁷³ - ודפקום יום אחד וגו' - ^{874, 873}
(בראשית לג, יג). ל ר ע ו ת ⁸⁷⁵ ב י ע ק ב : לקחו מרעה ⁸⁷⁶
צאן ⁸⁷⁷ לרעות את ⁸⁷⁸ ישראל.

עב. וירעם כתם לבבו ובחכונות כפיו ינחם:

ו י ר ע מ כ ת מ ⁸⁷⁹ ל ב ב ו : בכ"ף. ⁸⁸⁰ כמו שהיה החמימות
והיושר ⁸⁸¹ בלבבו כן רעה אותם ביהרת לב ⁸⁸² ובחכמה. ⁸⁸³
ו כ ת ב ו נ ו ת כ פ י ו ⁸⁸⁴ י נ ח מ : וכנה ⁸⁸⁵ ההבונה ⁸⁸⁶
לכפים ⁸⁸⁷ לפי שנוחה הרועה הצאן במקלו בכפיו וצריך ⁸⁸⁸ שינחה אותם
בחבונה. ונתן ⁸⁸⁹ ההבונה לכפים ⁸⁹⁰ ואע"פי ⁸⁹¹ שהיא ⁸⁹² בלב

(856) מכלאות - SCFIMRV. (857) ופירוש - I. (858) גדרות - SCFIMRV.
(859) הנקיבות - B. (860) נקראות - CM. (861) כלים חסרות - עלות...
עלות - C. (862) בניהן - BR. (863) עולים - M. (864) שאמר - FMR.
(865) מלה נוספת - כי - CFR. (866) שהרועה - BIV. (867) העולות - BIV.
(868) שכת' - M; שכתו' - CFR. (869) עולות - BIV. (870) וכת' - BRV;
וכתו' - CF; שכת' - M. (871) הצאן - CF. (872) עולות - I. (873) מלים
חסרות - ודפקום... וגו' - CM. (874) מלים נוספות - ומחו כל צאן - F.
(875) רעות - B. (876) לרעות - CM; ולרעות - R. (877) מלה חסרה - B.
(878) מלה חסרה - B. (879) כתום - IV; כתום - BR. (880) מלה חסרה - M.
(881) היושר והתמיכות - BIV. (882) ביושרה הלב - C. (883) ובחכמות - B;
ובחכמות - IV. (884) בפיו - C. (885) כנה - IV; וכינה - M. (886) התבונה - B.
(887) מלים נוספות - ואע"פי שהיא בלב - M. (888) צריך - M. (889) וכינה - BIV.
(890) לכפי' - B. (891) אע"פי - C; אע"פ - R. (892) שהוא - F.

לפי שהם העושות⁸⁹³ את⁸⁹⁴ המלאכה.⁸⁹⁵ וכן, "...שכל אח
ידיו..." (בראשית מח, יד).

893) העושו'- β ; עושות-F; העושה-R; העושים-C, 894) מלה חסרה-CM.
895) המלאכ'- β .

APPENDICES

APPENDIX I
GENERAL JEWISH-CHRISTIAN RELATIONSHIPS:
A CHRONOLOGICAL LISTING OF
MAJOR EVENTS

- 1095....Preparation was being made to begin the Crusades. Many Jews were massacred along the way in 1096 as the Crusaders moved across Europe to Jerusalem.
- 1171....Thirty-one Jews martyred at Blois, France following accusations of Blood Libel.⁶⁴
- 1182....King Philip Augustus of France expels all Jews from his kingdom which does not include Provence.⁶⁵
- 1189....Beginning of the Crusades in Southern France against the Albigensian heretics.⁶⁶
- 1190....Riots break out against the Jews in York, England.⁶⁷
- 1199....Constitutio pro Judeis. A papal bull by Innocent III which provided for favorable treatment of Jews, on the theological basis that through the existence of the Jews, Christian faith was proved.⁶⁸
- 1215....The Fourth Lateran Council decreed that Jews should wear badges. It also provided for a moratorium on Crusaders' debts and required the Jews to return any interest paid by them.⁶⁹

64. Marcus, Source Book, p. 127.

65. Broyde, "France," p. 442.

66. Blumenkranz, "France," pp. 13-14.

67. Marcus, Source Book, p. 131.

68. Grayzel, The Church and the Jews, pp. 93-95.

69. Marcus, Source Book, p. 137.

1217.... "The Jews of Toulouse were ordered by the Countess de Montfort to become Christians. The children under six were forcibly baptized; 57 [other Jews] submitted to Baptism, the rest were put to death. Similar events occurred two years later in Anjou, Poitou and Brittany."⁷⁰

1227.... The Council of Narbonne ordered all Jews living in ecclesiastical France to wear badges.⁷¹

70. Zunz, Suffering, p. 47.

71. Ansbacher, "Badge," p. 426.

APPENDIX II
JEWISH-CHRISTIAN RELATIONSHIPS IN NARBONNE
DURING DAVID KIMHI'S LIFE

Abraham ibn Daud's Sefer Ha-Kabalah ("The Book of Tradition") states that approximately 2000 Jews were living in Narbonne in 1143 C.E.⁷² The discrepancy between Ibn Daud's figure and Benjamin of Tudela's estimate of 300 Jews, some seventeen years later, is reconciled by Jewish emigration to Anjou, Poitou and the French provinces following a war between Emergarde, Viscountess of Narbonne, and Alphonse Jourdain, Count of Toulouse. Of course, Benjamin of Tudela might have meant 300 families which would equal approximately 1500 people.⁷³ This latter theory seems to be more acceptable and understandable, as I find it hard to believe that eighty-five per cent of the Jews would leave. After all, even if Emergarde was defeated, the counts of Toulouse were noted for their protection of their Jewish citizens.

By 1163, the Jews of Narbonne had resumed their unique relationship with Church and Royalty, both of whom vied for a position of influence in the eyes of the Jewish community. At that time, the city of Narbonne was divided into two sections,

72. Blumenkranz, "Narbonne," p. 828.

73. Ibid.

one under royal control and the other under ecclesiastical power. In most European cities, the Pope seemed to protect the Jews, while the local clergy railed against them with all the power of the "Church." Religious leaders threatened to excommunicate those princes and counts who protected the Jews because of potential Jewish financial power. This pattern of religious oppression was contra-indicated in Narbonne.

In 1217, Viscount Aymeri IV and his wife, Marguerite of Montmorency, began a program to attract Jews to the royal section of Narbonne. Jews were given the right to permanently possess their houses and properties, present and future, in consideration of a large sum of money, 1,000 sous, plus a single annual tax of ten sous.

Further they might rent and sell their property as they willed, except to clerical or foreign sovereign owners. Nothing was said, and therefore no express limitations were imposed on [the Jews'] commercial or financial activities. The essential parts were: security of tenure and a precise definition of their financial obligations.⁷⁴

The royal charter likewise included the right of representation by a board of ten arbitrators, whose duties are not clear. In the viscounty, as well, were at least two synagogues, a hospital, baths and workrooms. In the archbishopric, however, the Jewish cemetery was located.⁷⁵

The convening of the Council of Narbonne, ten years later in 1227, marked a change of lifestyle for the Jews.

74. Parkes, The Jew in the Medieval Community, p. 192.

75. Blumenkranz, "Narbonne," p. 829.

The Church had recently reasserted control within its own house by crushing the Albigensian heresy in 1209, which left them a great deal of time to restore control of the non-Christian elements of Provencal society. Among the various restrictions declared by the Council of Narbonne was the reiteration of a ruling by the Fourth Lateran Council (1215) in reference to Jews wearing distinctive badges. This endorsement in Narbonne now meant that Jewish men over the age of thirteen, and women over the age of eleven, were required to wear an identifying yellow oval badge, lest Christians mistake them as brethren.⁷⁶

Jewish-Christian relationships in Narbonne deteriorated slowly as the Church regained its power and centrality in the lives of the Christian community.

76. Ansbacher, "Badge," p. 425.

APPENDIX III

SOME PROBLEMS IN DATING THE PSALM COMMENTARY

Among the various Biblical commentaries attributed to David Kimhi are Chronicles, Psalms, the entire Book of Prophets and esoteric treatises on the first chapter of Ezekiel and the first six days of Creation, as reflected in Genesis.

It is generally acknowledged that David Kimhi's first attempt at Biblical exegesis was his commentary to the Book of Chronicles. Some controversy has developed concerning the order of Kimhi's next commentaries. The usual choice of order is Chronicles, Psalms and Kings, based on the fact that a Chronicle commentary is mentioned in the Psalms commentary, and the Chronicles and Psalms commentaries are mentioned in the Kings commentary.

Louis Finkelstein suggested a different order.⁷⁷ Following his methodology that shortest is earliest, as reflected in his studies on the Amidah,⁷⁸ Finkelstein suggests that Kimhi's short and concise commentary to Samuel follows after the commentary to Chronicles. Finkelstein also points out

77. Finkelstein, Isaiah, pp. xciv-xcvi.

78. Louis Finkelstein, Pharasaism in the Making (N.Y.: KTAV, 1972), p. 346.

that two midrashic comments on Psalms 18:8 and 18:30 "certainly would have been repeated in the commentary on Samuel had that been later."⁷⁹ According to Finkelstein, the order of the commentaries was Chronicles, Samuel, Psalms and Kings.

Joshua Baker and Ernest W. Nicholson rejected this theory on the basis that "an additional note or comment on a given text is not a sufficient criterion for the relative lateness of a particular work."⁸⁰ They seem to imply that the order is Chronicles, Psalms and Kings, but also add "it is likely that the next [commentary] to follow was that on Genesis,"⁸¹ although they do not note any indication of their reasoning.

79. Finkelstein, Isaiah, pp. xciv-xcvi.

80. Baker and Nicholson, Commentary, p. xxviii.

81. Ibid.

BIBLIOGRAPHY

BIBLIOGRAPHY

- Adler, Marcus Nathan, trans. The Itinerary of Benjamin of Tudela. London: Oxford U. Press, 1907 [those parts referring to Provencal Jewry].
- Amram, David Werner. The Makers of Hebrew Books in Italy. Philadelphia: Julius H. Greenstone, 1909.
- Ansbacher, B. Mordechai. "Badge." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 4.
- Bacher, W. "Abraham ben Meir Ibn Ezra." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 6.
- Baker, Joseph and Nicholson, Ernest W. The Commentary of Rabbi David Kimhi on Psalms CXX-CL. Cambridge: The University Press, 1973.
- Ben-Sasson, Haim H. "Disputations and Polemics." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 6.
- Block, Lawrence A. "Rabbi David Kimhi as Exegete and Grammarian." Master's Thesis, Hebrew Union College, 1934.
- Blumenkranz, Bernhard. "France." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 7.
- _____. "Languedoc." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 10.
- _____. "Narbonne." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 12.
- Bosniak, Jacob. The Commentary of David Kimhi on the Fifth Book of the Psalms CVII-CL. New York: Bloch Publishing Co., 1954.
- Broyde, I. "France." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 5.
- Carmilly-Weinberger, Moshe. "Censorship." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 5.
- Cassuto, H. Codices Vaticani Hebraici: Codices 1-115. Vatican, 1956 [p. 114].

- Chomsky, William. David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol).
New York: Bloch Publishing Co., 1952.
- Cohen, Harry. The Commentary of Rabbi David Kimhi on Hosea.
New York: Columbia University Press, 1929.
- Dan, Joseph. "Polemics and Polemical Literature." Encyclopedia
Judaica. 1971. Vol. 13.
- Encyclopaedia Hebraica. "Apologetics." Encyclopedia Judaica.
1971. Vol. 3.
- Esterson, Sidney I. "The Commentary of Rabbi David Kimhi on
Psalms 42-72." Hebrew Union College Annual, X (1935):
309-443.
- Finch, R. G. The Longer Commentary of R. David Kimhi on the
First Book of Psalms (I-X, XV-XVII, XIX, XXIV). New
York: The Macmillan Company, 1919.
- Finkelstein, Louis. The Commentary of David Kimhi on Isaiah.
New York: Columbia University Press, 1926.
- Garfein, Stanley J. "The Basic Philosophic Commentaries of
David Kimhi." Master's Thesis, Hebrew Union College,
1964.
- Golb, Norman. "Monieux." Proceedings of the American
Philosophical Society, 113 (January, 1969): 67-94.
- _____. "New Light on the Persecution of French Jews at
the Time of the First Crusade." Proceedings of the
American Academy for Jewish Research, XXXIV (1966):
1-63.
- Goldberg, Nathan. "The Commentary of Rabbi David Kimhi on
the Book of Joshua." Ph.D. Dissertation, Columbia
University, 1961.
- Grayzel, Solomon. The Church and the Jews in the XIIIth
Century. Revised ed. New York: Hermon Press, 1966.
- Grossman, Avraham. "Bible Exegesis." Encyclopedia Judaica.
1971. Vol. 4.
- Halkin, Abraham S. "Judah ben Saul Ibn Tibbon." Encyclopedia
Judaica. 1971. Vol. 15.
- _____. "Samuel ben Judah Ibn Tibbon." Encyclopedia
Judaica. 1971. Vol. 15.

- Heller-Wilensky, Sara O. "Abraham ben Meir Ibn Ezra." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 8.
- Jacobs, Joseph. "Badge." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 2.
- _____. "Censorship." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 3.
- _____. "Narbonne." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 9.
- "Judah ben Saul Ibn Tibbon." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 6.
- Katz, Solomon. The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul. Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America, 1937.
- Lehman, I. O. Conversations with the Curator of Manuscripts, The Hebrew Union College. January 1974 through March 1975.
- Levias, Caspar. "David Kimhi." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 7.
- Lipman, Mayer. "Rabbi David Kimhi as an Exegete." Master's Thesis, Hebrew Union College, 1923.
- McCurdy, J. Frederic. "Bible, Exegesis." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 3.
- Mahler, Eduard. Handbuch der Jüdischen Chronologie. Reprint of 1916 ed. Hildesheim: George Olms, 1967 [p. 578].
- Marcus, Jacob Rader. The Jew in the Medieval World: A Source Book (315-1791). New York: Atheneum, 1973. (Of particular interest were the items reflecting Jewish history in the 11th and 12th centuries, with special emphasis on France).
- Margoliouth, George. Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum. London: Gilbert and Rivington, Ltd., 1899 [those pages describing Kimhi manuscripts on Psalms].
- Margolis, Max L. The Story of Bible Translations. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1917. (In particular, those references to David Kimhi and his influence).

- Margolis, Max L. and Marx, Alexander. A History of the Jewish People. New York: Atheneum, 1972 (pages 356-383; 392-401).
- Mezer, Herrmann M.Z. "Incunabula." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 8.
- Moore, George Foot. "Christian Writers on Judaism." Harvard Theological Review, 14 (January, 1921): 197-254.
- Neubauer, Adolf. Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library. Oxford: Clarendon Press, 1866 [those pages describing Kimhi manuscripts on Psalms].
- Newman, Louis Israel. Jewish Influence on Christian Reform Movements. New York: Columbia University Press, 1925.
- Parkes, James William. The Jew in the Medieval Community. London: The Soncino Press, 1938.
- Popper, William. The Censorship of Hebrew Books. New York: KTAV, 1969.
- Rosenau, William. Jewish Biblical Commentators. Baltimore: The Lord Baltimore Press, 1906.
- Rosenthal, Erwin I. J. "Anti-Christian Polemics in Medieval Bible Commentaries." The Journal of Jewish Studies, 11 (number 3-4, 1960): 115-135.
- _____. "Sebastian Muenster's Knowledge and Use of Jewish Exegesis." Essays in Honour of the Very Reverend Dr. J. H. Hertz. Edited by Isidore Epstein, Ephraim Levine and Cecil Roth. London: Edward Goldston, 1942.
- Schiller-Szinessy, S.M. The First Book of the Psalms According to the Text of the Cambridge MS. Bible (Add. 465) with the Longer Commentary of R. David Qimchi. Cambridge: Deighton, Bell and Co., 1883.
- Schloessinger, Max. "Moses ha-Darshan." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 9.
- _____. "Samuel ben Judah Ibn Tibbon." Jewish Encyclopedia. 1902. Vol. 6.
- Shapiro, Alexander. "Provence." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 13.

- Sonne, Isaiah. Expurgation of Hebrew Books--The Work of Jewish Scholars. New York: The N.Y. Public Library, 1943.
- Stein, Siegfried. Jewish Christian Disputations in 13th Century Narbonne. London: H. K. Lewis and Company, 1969.
- Steinschneider, Moritz. Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodliana. Vol. I. Facsimile of 2nd ed. Berlin: Welt-Verlag, 1931 [col. 17, n. 91].
- Talmage, Frank. The Book of the Covenant of Joseph Kimhi. Toronto: The Pontifical Institute of Medieval Studies, 1972.
- _____. "David Kimhi." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 10.
- _____. "David Kimhi and the Rationalist Tradition." Hebrew Union College Annual, XXXIX (1968): 177-218.
- _____. "A Hebrew Polemical Treatise." The Harvard Theological Review, 60 (1967): 323-348.
- _____. "Joseph Kimhi." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 10.
- _____. "Moses Kimhi." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 10.
- _____. "Rabbi David Kimhi as Polemicist." Hebrew Union College Annual, XXXVIII (1967).
- Ta-Shma, Israel M. "Moses ha-Darshan." Encyclopedia Judaica. 1971. Vol. 12.
- Twersky, Isadore. "Aspects of the Social and Cultural History of Provencal Jewry." Jewish Society Through the Ages. Edited by H. H. Ben-Sasson and S. Ettinger. New York: Schocken Books, 1969.
- _____. Rabad of Posquières. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962.
- Weinberg, Werner. "Elijah Levita: On the 500th Anniversary of His Birth." Jewish Book Annual, XXVII (1969): 106-110.

Zinberg, Israel. A History of Jewish Literature. Vol. II, part 2: French and German Jewry in the Early Middle Ages. Translated by Bernard Martin. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1972 (pages 1-102).

Zunz, Leopold. The Suffering of the Jews during the Middle Ages. Translated by Rev. Dr. Albert Löwy. New York: Bloch Publishing, 1907.

Other Hebrew Sources

בריקנשטיין, ישראל נחן. ספר תהלים עם פירוש הארוך של רכנו דוד קמחי (הרד"ק ז"ל). חל-אביב: מוסד הרב קוק, 1946.

דרום, אברהם. ר' דוד קמחי (רד"ק): הפירוש השלם על תהלים. ירושלים: מוסד הרב קוק, 1971.

ליפשיץ, אברהם. "הרבא"ע בפירושי רד"ק בספריו." סיני, ס"א (חוב' ב-ד) עם 'צ"ב-ק"ט.